

Тыва Республиканың «Кызыл кожуун» муниципалдыг районнун
муниципалдыг бюджеттиг ниити билигниц өөредилге чери
Терлиг-Хая ортумак ниити билиг школазы

Сайгарып көргөн.
Школаның өөредилге МК.

Куулар Н.В

Протокол № 1
31.08.2024ч.

Чөпшээрээн.
Өөредилге эргелекчизи
 /Ондуун В.В./

Бадьлаан.
Школа директору
 /Салчак Д.Д./
Дужаал №178/д
31.08.2024ч

5-11 класстарның
тыва дылга ажылчын программазы

Тургускан:
Тыва дыл, чогаал башкызы
Ондар А.И.

Терлиг-Хая, 2024

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Азия диптиң төвүндө чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптөрүндө ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруурундан аңгыда, дараазында хүлээлгелерни база күүседип турар:

- тыва чоннуң салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы;
- тываларның өгбелеринден чүс-чүс чылдарда аас чугаа дамчыштыр салгап ап келгени улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынган дылы;
- сөс болгаш чечен чогаалдың чогааттынып, нептереп турарының бадыткалы;
- өске эртемнерни шиңгээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыралынга идиг болуп;
- эртемде чаа ажыдышкыннарның дылы болбушаан, амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектерниң, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлери (жанрлары) байлаа-биле ажыглаттынып;
- амыдыралдың аңгы-аңгы адырларындан бүгү информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы кылдыр тыва чонга бараан болуп чоруур.

Тыва дыл _ Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы. Төрөөн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажил-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедишкынниг болурунуң магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле чергелештир төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңгелге сонуурганчыг кылдыр өөредир чугула. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан дамчыштыр сөс курлавырын байыдып, төрөөн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип-чаңчыктырып үжурлуг. Тыва дылды 5-9, 10-11 класстарга өөредиринге кол удуртулгазы кылдыр бо программаны тургускан.

Кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгениң төрөөн дылга чижек программазы Ийиги салгалдың федералдыг күрүне стандартында көрдүнгөн Ниити өөредилгениң утка-шынарының үндезининге болгаш Кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилгениң түңнелдериниң негелделеринге даянып тургустунган. Ында эге өөредилгениң чижек программанын уламчылап турар кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгени сайзырадырының ниити идеяларын болгаш дүрүмнерин база өөредилгениң бүгү талалыг угланышкыннарын барымдаалап тургускан.

Ук чижек ажилчын программа школа башкыларынга класс аайы-биле ажилчын программалар тургузарынга кол үндезин болур. Ол ышкаш өөредилге номнарының тургузукчуларынга тыва дыл курузунуң өскерилбес өзек (албан өөредир) кезээн бо чижек программада айыткан. Ынчалза-даа ажилчын программа тургузуп турар башкылар боттары өөреникчилерниң шиңгээдип алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарының деңгелиниң аайы-биле таарыштыр өскерттип ап болур. Башкының ажилчын программаның болгаш ном авторларының материалдарының утказын делгемчидип азы кезектерге (модульдарга) чарып өөредириниң аргаларын, уругларның хөй янзы ажил-чорудулгазының хевирлерин тып, өөреникчилерни сайзырадыр, кижизидер, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырарын ук чижек программа сүмелеп турар. Аңгы-аңгы хевирниң болгаш угланышкынның өөредилге черлеринге (лицей, гимназия, кайы-бир эртемни хандыр өөредир школаларга дээш о.ө) ук программага даянып кылдынган башкының ажилчын программаларын ажыглап болур.

Чижек программада эге ниити өөредилгеде уругларның шупту ажил-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдүнгөн. Кол болгаш ортумак (долу) школаның тыва дылга программанын база 5-9, 10-11 класстарның уругларының психологтуг байдалын, назы-харын барымдаалап тургускан.

Ук программада тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында (фонетика, лексика, грамматика) өөредилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алыр аргаларын айыткан.

Чижек программа дөрт кезектен тургустунган:

- «Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөрөдилгениң сорулгаларын чедип алырынга кирирер үлүг-хуузун; кол сорулгаларын, метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин; тыва дылдың ниити характеристиказын, кол уткалыг шугумнарны (линияларны), базистиг өөрөдилге планында туружун тодарадып көргүскен «Тайылбыр бижик»;
- Тус эртемге албан шиңгээдир билиглерни айыткан «Тыва дылга күрүне стандарттары»;
- «Тыва дыл» курузунда 5-9 класстарга көрдүнген чижек темаларны, оларның утказын болгаш уругларның ажил-чорудулгазының кол хевирлерин, чугаа сайзырадылгазынга ажыглап болур чижек ажилдарны база 10-11 класстарга мурнунда өөрөнген билиглерин түңневишаан, коммуникативтиг болгаш культура талазы-биле компетенцияларже кол кичээнгейни угландырып көргүскен; тема бүрүзүн каш шакка өөрөдирин чижеглей хуваап тургускан «Чижек ажилчын программа»;
- Амгы үеде «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге ажыглаар көргүзүг болгаш немелде материалдарны, техниктиг херекселдерни айыткан «Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглеринге сүмелер».

Ол ышкаш 1 дугаар Капсырылгада «10-11 класстарга тыва дылды ханы (гуманитарлыг профильге) өөрөнгениң түңнелинде билер чүүлдерин», 2 дугаар Капсырылгада «Бижимел ажилдарга демдек салырының негелделерин» немей кирирген. Гуманитарлыг профильдин класстарына школа компонентизинден немей шак бердинген болза, ажилчын программаны 10-11 класстарның ханы (гуманитарлыг профильге) өөрөнгениң түңнелинде билер чүүлдеринге даянып башкы бодунуу-биле тургузуп алыр. 5-9 класстарга бижимел ажилдарның хемчээлин башкы уругларның деңнелиниң, байдалының болгаш оларны күүседир үезиниң аайы-биле таарыштыр тургузуп алыры база көрдүнүп турар.

«Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөрөдилгеге кирирер үлүг-хуузу

Тыва дыл – Россия Федерациязының бир субъектизи Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле чергелештир күрүне дылдарының бирээзи, тыва улустуң төрөөн дылы болгаш аразында харылзажыр чепсээ. Ында тыва улустуң чүс-чүс чылдар өттүр кадагалап келгени байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының эң-не бедик үлегерлери мөөңнеттинген. Тыва дыл амгы үеде тыва культураның – тыва улустуң байлак аас чогаалының, чечен чогаалдың, уран чүүлүнүң – болгаш массалыг информация чепсектериниң, эртемниң, өөрөдилгениң болгаш кижизидилгениң дылы болбушаан, ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларында калбаа-биле ажыглаттынып турар. Тыва дылды сонургап, ону өөрөдир күзелдиг өске этностарның төлээлериниң саны база чылдан чылче немежип олулары ук дылдың ажыглалының калбарып, делгемчип кел чыдарын бадыткап турар.

Төрөөн дылдың метапредметтиг (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдер) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданыышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шиңгээдип алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрөөн дыл кижиниң бот-хуузунда чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөтөткөн культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакштытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Тыва дыл кандыг-даа билиглерни чедип алырының кол аргазы болбушаан, оон-даа соңгаар мергежил-чаңчылдарын шиңгээдип алырынга салдарлыг. Өске улус-биле харылзажып билири, тодаргай түңнелдерни чедип ап шыдаары, хөй ниитичи болгаш шилип алган мергежилиниң талазы-биле бедик идепкейжизи дээрге-ле херек кырында амыдыралдың бүгү-ле адырларында, ниитилелде болгаш делегейде болуп турар өскерилгелерге таарыштыр бодун ап чаңчыкканын илередир кижиниң шынарлары болур. Төрөөн дылын шиңгээдип алыры – өөрөникчилерге өске эртемнерни чедишкениг билип алырының, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин калбартырының, өгбелериниң байлак дуржулгазын ажыглап билириниң база чаагай мөзү-бүдүш, сүзүктөрүнүң хевирлеттинериниң үндезини болур.

Кол школага (5-9 класстарга) төрөөн (тыва) дылды өөрөдириниң сорулгалары:

- Иштиги сагыш-сеткили аажок байлак, бедик мөзү-бүдүштүг база бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрөөн Тывазынга, бодунуң чуртунга бердинген, шынчы; төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;
- төрөөн дылын культураның болуушкуну кылдыр медереп хүлээп ап, ону чугаа чорударының, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга билиг, дуржулга чедип алырының болгаш ниитилелде тургустунган мораль-этиктиг негелделерин, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң кол аргазы кылдыр хүлээп алыры;
- тыва дылды хүн бүрүде амыдыралдың болгаш өөредилгениң ажыл-чорудулгазында ажыглаар аргаларның бирээзи кылдыр хүлээп алыры; кижилер аразында харылзаа тударының кол аргазы кылдыр ажыглаары, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын шингээдип алырынга (ажыл-чорудулганың сорулгаларын тургузуп, оларны планнап, чугаага хамаарыштыр бот-хыналданы болгаш бот-эдилгени кылып; чугула медээ бээр аргаларны ажыглаар; библиографтыг дилээшкиннерни кылып билир, словарьлар, энциклопедиялардан болгаш өске-даа бижимел барымдаалардан, массалыг медээ чепсектеринден болгаш Интернет четкизинден тыва дылда херек медээлерни, сөзүглелдерни тып, ушта бижип, эде тургузуп билир дээш о.ө.) ужур-дузалыг чугула дыл болуп турарын билиндирери;
- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шингээдири; дылдың болуушкуннарын танып билири, оларны сайгарып, деңнеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнелеп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры, аңаа даянып аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыры, чугаа чорударының хевирлерин билири, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглап шыдаары, чугаа этикединиң негелделерин шингээдип алыры; бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттыннып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери; чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

Ортумак (долу) школага (10-11 класстарга) тыва дылга дараазында **кол сорулгаларны** боттандырамынче угланган:

- өөреникчилерниң национал бот-медерелин национал культуразынга, төрөөн дылының байдалынга, хамааты ээ-харыысалгазынга даянып хевирлээри;
- өөреникчилерниң салым-чаяанынга, сонургалдарынга база негелделеринге дүүштүр, республиканың экономика болгаш социал дээш өске-даа адырларының специалистерни хереглеп турар амгы база келир үеде медээлерин барымдаалап, профильдер аайы-биле өөредери;
- республиканың онзагайларын болгаш күш-ажылдың саарылгазының негелделерин билип, өөреникчилерге профессионалдыг эртем чедип алыры-биле дең байдалдарны тургузары.

Кол болгаш ортумак (долу) ниити өөредилге черлерин доозуп турда, түңнел күрүне аттестациязын дужаары (регионалдыг түңнел хыналданы кылдырары) албан. 9 класстың доозукчуларынга регионалдыг түңнел хыналда ажылды эдиртиг хевиринге 3 шак (180 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга диктантыны 1 шак (60 минута) иштинде кылдырары көрдүнген. А 9-ку класска тыва дылга күрүне шылгалдазын хыналда-хемчег материалдарының негелделеринге чагыртып эрттирери болгаш онаалгаларны 4 шак (240 минута) дургузунда күүседери көрдүнген. Тыва дыл эртеми тыва литература эртеми-биле сырый харылзаалыг, ынчангаш 11 класстың доозукчуларынга регионалдыг түңнел хыналда ажылды чогаадыг хевиринге 3 шак 55 минута (ниитизи-биле 235 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга эдиртигни 3 шак (180 минута) болгаш күрүне шылгалдазын (шилилге-биле) чогаадыг хевиринге 3 шак 55 минута (ниитизи-биле 235 минута) дургузунда бижидер. Ол чогаадыгның түңнелдери тыва дылга болгаш тыва литературага хамааржыр кылдыр хынаарының негелделерин тургузарын сүмелеп турар.

Ниити өөредилгениң национал-девискээр кезээн шингээдип алганының түңнелинде өөреникчи ниити өөредилге билиглерин, арга-мергежилин болгаш өөренир ажыл-чорудулгазының аргаларын бедидип болгаш калбартыр аргалыг болур. Ниити билиглерни, арга-мергежилдерни, ажыл-чорудулганың аргаларын, культураның чугула кезээ дег, шингээдип алыры өөреникчилерниң сайзыраар болгаш амыдырал-чуртталгага чаңчыгарының чогумчалыг байдалы болур.

Өөрөдилгө эртемниң (тыва дылдың) ниити характеристиказы

Кол болгаш ортумак (долу) школага тыва дыл курузунуң утказы чугаа чорударының (коммуникативтиг), дыл эртемниң айтырыгларындан аңгыда мөзү-бүдүш, культура талазы-биле айтырыгларны шиңгээтирер өөрөдилгениң метапредметтиг болгаш предметтиг сорулгаларын чедип алырынче угланган.

Коммуникативтиг компетенция (улус-биле чугаалажып, харылзажып билири) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шиңгээдип алганы, назы-харынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын чугула херек ажыл-агыйжы болгаш анаа-даа чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, ооң байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң бодал-сагыжынга, туружунга таарыштыр, шын чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден, херек болза, чугаалажыр аянын өскертип билиринден көстүп кээр.

Өөрөдип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданышыкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөрөдипчилерниң чугаазын *үш угланыышкынга* чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдири: шын адалганы сагып, сөстөрниң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрни ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары.

Литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында хажыдыышкыннары – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чүүлдерни медресеп билип, сайгарарын хайгаарадыры.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шиңгээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнары (справочниктер, эртем ажылдары...) ажыглап билир кылдыр өөрөдир.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур.

Тыва дыл кичээлдеринге бир кичээнгей салыр ужурлуг чүүл – уругларның улус мурнунга чүве чугаалап билир кылдыр чаңчыктырары, кандыг-даа темага, эң ылаңгыя эртем-өөрөдипгө, культура-биле холбашкан темаларга хамаарыштыр бодалын илередип билир кылдыр өөрөдири болгаш ниитизи-биле харылзаалыг чугаазын экижидери.

Чугаа сайзырадыр ажылдар үезинде аянынг номчулганы чедип алыры база чугула. Харылзаалыг сөзүглелди дыңнап азы аянынг номчуп тура, ында сөстөрниң үн тургузуун шын дыңнап азы тода адап билири, херек черлерге логиктиг ударениени болгаш үн доктаашкынын сагыыры; сөзүглелдин утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргедедип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш о.ө негелделерни сагыыры чугула.

Дыл талазы-биле компетенция (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай демдектер системазы болгаш ниитилел болуушкуну деп чүүлдү медресеп билиринден хевирлеттинер. Оон аңгыда дылдың тургузуун, сайзыралын болгаш хүлээлгелерин; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шиңгээдип алганындан; өөрөдипчилерниң сөс курлавырын байыдып, чугаазын шын тургузуп билиринден; дыл эртемни тускай эртем кылдыр шиңгээдип алганындан, ооң кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болуушкуннарын сайгарып, янзы-бүрү дыл словарьларын ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлгө, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөрөдипчилерниң төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевир кылдыр медресеп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын, тыва дылдың национал онзагайларын билип, тыва чугаа этикединиң нормаларын

шиңгээдип алганы база тыва национал культура база ооң-биле холбашкан сөстөрнүң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Чижек ажылчын программада «Чижек темалыг планнаашкын» деп кезээнде бердинген материал уругларның чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а өөредилге үезинде алган билиглерин херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазынга азы харылзажылгага шын ажыглап билир кылдыр өөредир ужурлуг. Ынчангаш стандартта бердингени курстун кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блокта (1), дыл болгаш чугаа болуушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртеминиң (азы лингвистиктиг) билиглериниң даңзызы бердинген.

Ийиги блокта (2), ук билиглерни өөредирде, ажыглаар өөредилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин кириген.

Ук чижек программада (чижек планнаашкында) чугаа сайзырадылгазын үшкү блок кылдыр (3) немеп кириген. Ында чугаа сайзырадылгазынга ажыглап болур чижек темаларны база өөредилге үезинде чорудуп болур ажылдарны сүмелеп турар бис. Оларны башкы бодунуу-биле өскертип болур. Амгы эртем-техника талазы-биле, ылаңгыя компьютер, Интернет четкизи, соталыг харылзаа дээш оон-даа өске чаартылгаларлыг сайзыраңгай үеде уруглар чүгле оларны дамчыштыр харылзаа кылыры көвүдеп, херек кырында улус-биле дорт чугаалашпайн турарындан чугаа чорудар арга-дуржулгазы чок азы эвээш бооп турар. Ынчангаш аас болгаш бижимел харылзаалыг чугааны дыл талазы-биле алган билиглеринге даянып, сайзырадыры чугула. Ылаңгыя Тываның болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгүзү, езу-чаңчылдарынга хамаарышкан темаларны уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидери-биле ажыглап болур.

Бо программаның эң кол угланышкыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун чаңчыктырып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктыралы. Ында уругларны чүгле дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шиңгээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр (функциональная грамотность) кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

Өөреникчини бүгү талазы-биле сайзыраңгай кылдыр кижизидериниң дараазында **кол айтыкчылары (индикаторлары)** көрдүнген:

1) өөредилгениң харылзаа чорудар (коммуникативтиг) бүгү талалыг кылдыныглары – чугаа чорударының янзы-бүрү хевирлерин билири; үежилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири; аас болгаш бижимел чугааны шын хүлээп ап, билип алыры; тургустунган айтырыг бүрүзүнге бодунуң бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири; харылзажылга үезинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединиң негелделерин сагыыры дээш о.ө.

2) өөредилгениң угаап шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныглары – чөрүлдээлиг айтырыгларны тургузары; барымдааларны идип үндүрери; угаап боданышкынның логиктиг харылзаазын тургузары; тезисти бадыткаан азы аңаа удурланган бодалын илередири; библиографтыг дилээшкиннерни (немелде литературадан, Интернет четкилеринден болгаш өске-даа немелде тайылбыр номнардан дээш о.ө) чорудары, аңгы-аңгы бижимел материалдардан эргежок чугула медээни уштуп алыры (илередип тывары), чугула болгаш чугула эвес (ийиги чергениң) медээзин тодарадыры; номчулганың кайы-бир хевирин (улуг-каралап, чүгүртү, ханылап номчууру о.ө) сорулгазының аайы-биле шилип алыры; даап бодаашкыннарын, бодалдарын дес-дараалай тургузары; янзы-бүрү медээ дилээр арга-методтарны ажыглаары (ооң иштинде компьютерни ажыглап тургаш, дээш о.ө); медээлерни янзы-бүрү аргалар-биле эде тургузуп, аңгы-аңгы хевирлерге дамчыдып бээри, оларны системажыдып билири дээш о.ө.;

3) өөредилгениң башкарылгалыг (регулятивтиг) хөй талалыг кылдыныглары – кылыр дээн чүүлүнүң сорулгазын шын билип, аңаа дүүштүр тайылбырлап билири; кылыр дээн чүүлүнүң планын дес-дараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону өскертип билири; бодунуң кылган чүүлүнге үнелелди берип, бот-хыналданы кылыры; шын эвес харылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип билири дээш о.ө. Уругларның бүгү талазы-биле сайзыраңгай болурунун кол өзээ чугаа чорударының аңгы-аңгы хевирлеринге үндөзилеттинген болгаш өөреникчилерниң боданып чугаалаар арга-шинээн төрөөн дылын дамчыштыр сайзырадыр сорулгалыг тургустунган.

Кол ниити өөрөдиге черин доозуп турда, түңнел күрүне аттестациязын дужаары (регионалдыг түңнел хыналданы кылдырары) албан болгаш тыва дылга белеткел деңнелиниң негелделери хыналда-хемчег материалдарын тургузарының үндезини болур.

Тыва дылдың чаражы болгаш онзагайы ооң янзы-бүрү байдалдарга ажыглалындан эскертинер. Тыва дылга өөрөдири чүгле дыл эртеминин билиглерин чедип алырынче эвес, а чугаа культуразын бедидеринче, чугаалажырының ниити дүрүмнерин болгаш чугаа культуразын сагыырынче, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг кижини хевирлээринче угланган болур.

Ынчангаш кол школага төрөөн дылды кайы хире өөреткени ортумак (долу) школаның – 10-11 класстарга – болгаш өске тускай өөрөдиге черлеринге өөрөдигезин уламчылаарынга кижиниң ниити культуразының деңнелин көдүрер.

Кол уткалыг шугумнар

Ук программада тыва дыл курузунун өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг *үш уткалыг шугумну* айыткан:

- Коммуникативтиг компетенцияның (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- Культура талазы-биле компетенцияның (төрөөн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Бир дугаар уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа болгаш чугаа чорудары», «Чугаа чорудулгазы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерден тургустунган. Оларны өөрөнгөн соонда, уругларның улус-биле харылзажырының мергежил-чаңчылдары ала чайгаар хевирлеттинип, сайзырап кээр;

Ийи дугаар уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш дылдың кезиктеринин ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Фонетика болгаш орфоэпия», «Графика», «Лексикология болгаш фразеология», «Морфемика болгаш сөс чогаадылгазы», «Морфология», «Синтаксис», «Чугаа культуразы», «Орфография болгаш пунктуация» деп кезектер кирип турар;

Үш дугаар уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва улустун төөгү болгаш культура-биле харылзаазын көргүзүп турар «Дыл болгаш культура» деп кезек кирип турар.

Көрдүнгөн уткалыг шугумнар аразында чардынмас харылзаалыг болгаш демнежилгелиг. Курстун кезек бүрүзүн сайгарып көргөш, өөреникчилер чүгле херек билиглерни, эң-не чугула мергежилдер болгаш чаңчылдарны шиңгээдип алыр эвес, чугаа чорударының аргаларын улам делгемчидер, чугаалажырының аңгы-аңгы чаңчыл-мергежилдерин сайзырадыр болгаш төрөөн дыл дээрге катаптаттынмас национал-культурлуг болуушкун деп билип алыр. Ынчангаш курстун кезектеринин дес-дараалашкаа болгаш өөрөдир шактарның хемчээлиниң чижеглей бердингени ооң чижек программа болуп турарында.

«Тыва дыл» эртемин өөрөнгениниң түңнелдери

Кол школаның (5-9 класстар) доозукчуларының тыва дылдың программазын шиңгээдип алгаш, чедип алыр **бот-тускайлаң түңнелдеринге** дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылының чугулазын медереп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннун ыдыктыг, үнелиг эртинелеринин бирээзи деп билири;

2) тыва дылдың эстетиктиг үнезин медереп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;

3) дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түннелдеринге (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдери) дараазында чүүлдер хамааржыр (5-9, 10-11 класстарга):

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру (просмотровый), таныжып номчууру (ознакомительный вид), шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид)) таарыштыр ажыглап билири;
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;
- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;
- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;
- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижшири:

- кылып дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;
- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;
- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;
- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодааныышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып орап кижизин чугаа чорударынче кыйгырары (диалог-побуждение), өске кижини-биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;
- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыры;
- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкннерин эптиг болгаш шын алдынары;
- хүн бүрүде өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири;

дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, өскерттип, делгередиб билири;

• бодунуң үжилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүде амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарына ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш жыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

5-9, 10-11 класстарны доозуп тура, доозукчулар дараазында **предметтиг түннелдерни** чедип алыр:

5-9 класстарга:

- ✓ Дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижини бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралына ужур-дузанын билири;
- ✓ тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөредилгеде туружун болгаш ужур-дузанын билири;
- ✓ төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шингээдиб алыры;
- ✓ дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шингээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыр), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүглелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шингээдиб алыры;
- ✓ тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;
- ✓ дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;
- ✓ сөстүн янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжыышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;
- ✓ лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазына шын ажыглаары;
- ✓ төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

10-11 класстарга:

- ✓ Дылдың хевирлериниң дугайында билиглерни (литературлуг дыл, кара чугаа) сөзүглел тургузарынга ажыглап билири;
- ✓ аас болгаш бижимел чугааны, янзы-бүрү монолог болгаш диалог сөзүглелдерни болгаш кайы-бир жанрга (ушта бижилгелер, допчулай бижири, илеткелдер, дыңнадыглар, үнелелдер, рефераттар, чогаадыглар) сөзүглелдерни тургузуп билири;
- ✓ стиль болгаш жанр аайы-биле аас болгаш бижимел сөзүглелдерни тургузары;
- ✓ шилип алган профилиниң аайы-биле сөзүглел тургузарда, дылдың уран аргаларын медреселдиг ажыглаары;
- ✓ сөзүглел-биле ажылдаарда, номчулганың (дилеп-тывар, көөр, таныжар, шинчилээр дээш о.ө) болгаш дыңнаарының (сөзүглелди долузу-биле билип алып, кол утказын билип алып, херек медээ тып алып) янзы-бүрү хевирлерин ажыглаары;
- ✓ сөзүглелде көскү болгаш чажыт, чугула болгаш чугула эвес медээлерни, тема болгаш кол бодалын барымдаалап сайгарары;
- ✓ информация алып чүүлдерден (массалыг информация чепсектеринден, Интернеттен, аудио-, видеоматериалдардан...) бодунга херек материалдарны уштуп ап, ооң бижимел сөзүглелин тургузуп билири;
- ✓ бижимел сөзүглелди медээ дамчыдар өске хевирлерже (Интернетче, аудио-, видеоматериалдарже...) шилчидип билири;
- ✓ хөйнүң мурнунга чугаалаар чүүлүнүң темазын шилип, сорулгазын тодарадып, шын дамчыдып, чугаа культуразын сагып билири;
- ✓ чугаа үезинде тыва литературлуг дылдың орфоэпия талазы-биле болгаш лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, орфографтыг, пунктуастыг нормаларын сагыыры;
- ✓ бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын дылдың нормаларынга дүгжүп турарының талазы-биле үнелээри;
- ✓ аас болгаш бижимел чугааның дылдың нормаларынга дүгжүп турарын үнелээри-биле дыл словарьларын болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары;
- ✓ бердинген сөзүглелде дылдың кезектерин танып, оларның аразында харылзаазын эскерип, деңнелин тодарадып билири;
- ✓ янзы-бүрү темаларга аңгы-аңгы авторларның чугаазын (ооң иштинде тыва дылдың байлааның болгаш чаражының, онзагайының дугайында) тайылбырлап билири;
- ✓ тыва дылдың болгаш тыва дыл эртеминиң сайзыралының болгаш төөгүзүнүң дугайында билири;
- ✓ чугаа үезинде өске кижиниң бодалынга хамаарыштыр бодунуң чөпшээрешпейн азы чөпшээрешпейн турарын илередип билири;
- ✓ дылдың стилистиктиг курлавырларын үнелеп билири; сөзүглел тургузарда, ооң стилиниң демдектерин чидирбези;
- ✓ бердинген сөзүглелге үнелелдерни берип билири.

Базистиг өөредилге планында «Тыва дыл» курузунуң туружу

Өөредилге планынга хамаарыштыр Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өөредилге ямыларының дужаалдарын үндезинге алып таварылгалар тургустунуп кээр. Ындыг таварылгада школаның ажылының угланышкынын, онзагайын барымдаалап, тыва дыл өөредир шактар хуваалдазынга өскерилгелер туруп болур.

Федералдыг базистиг өөредилге планы РФ-ниң өөредилге черлеринге төрөөн дылды 5-11 класстарга шуптузунга неделяда 2 шак кылдыр көрдүнген, ынчалза-даа школа компонентизинде («часть формируемая участниками образовательных отношений») бердинген шактар-биле көрдүнген чижек вариантызын дараазында кириген. Чижээлээрге, 5 класска – 105 шак, 6 класска – 105 шак, 7 класска – 105 шак, 8 класска – 70 шак, 9 класска – 35 шак. Оон аңгыда 10 класска – 35, 11 класска – 35 шак көрдүнген. Көрдүнген шактардан аңгыда (азы эвээш апарган таварылгада) школа компонентизинге бердинген 1-2 шакты өөредилге чери национал-девискээр кезээн шынарлыг өөредери-биле немээри көрдүнген.

ТЫВА ДЫЛГА КҮРҮНЕ СТАНДАРТТАРЫ (АЛБАН ШИҢГЭЭДИР БИЛИГЛЕР)

Коммуникативтиг компетенцияның (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

1 кезээ. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры.

1. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры. Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назын, эрге-дужаалы дээш о.ө). Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог. Монологтуң хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуй ажыглаары). Диалог, диалогтуң хевирлери (хүндүлел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып орар кижизин чугаа чорударынче кыйгырары (диалог-побуждение), өске киж-биле бодал солчуру дээш о.ө.).
2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагай талаларын медресеп билири; диалог болгаш монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары; чугаа нормаларын сагыыры.

2 кезээ. Чугаа чорудулгазы.

1. Чугааның ажил-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири. Номчурунуң, дыңнаарының, чугаалажырының болгаш бижириңиң культуразы.
2. Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин аңгылаары. Сөзүглелде чугула болгаш немелде (чугула эвес) медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр дамчыдары. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин аңгылаары (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид), өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел материалдарны ажыглаары. Дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (кысказы-биле азы долуз-биле) дамчыдары.

Чугаа чорудулгазының сорулгазының, байдалының болгаш кайда болуп турарының аайы-биле аас болгаш бижимел монологту, аас-биле диалогту тургузары. Бир темага хамаарыштыр материалдарны шилип болгаш чаңгыс аайлаары; справочниктерден, немелде литературалардан чугула медээлерни тып, сайгарары болгаш эде тургузары.

3 кезээ. Сөзүглел

1. Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдиң кол демдектери (кезектериниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру; кезектерниң грамматика талазы-биле харылзаалыы (дес-дараалашкак, чергелешкек), утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалыы). Сөзүглелдиң темазын, кол утказын тодарадып тургузары.

Сөзүглелдиң тургузуу, планы. Абзацтың сөзүглелдиң кезектеринге чардынар аргазы болуру. Сөзүглелдиң микротемазы (кыска темаларга чардынганы), кезектериниң болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа.

Сөзүглелдиң утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, допчулай бижири, аннотация.

2. Сөзүглелдиң темазын, утказын, тургузуун, утка болгаш хүлээлгезиниң аайы-биле янзыын тодарадыры. Сөзүглелдиң планын тургузары. Сөзүглелдиң утказының, домактарның харылзажыр аргаларының аайы-биле уткалыг кезектерин тодарадып тургузары. Сөзүглелдиң дылының онзагайын сайгарары. Аңгы-аңгы хевирлер, стильдер, жанрлар аайы-биле сөзүглелдерни тургузары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагыыры (логиктиг болуп турары, дес-дараалашкаа, чергелешкээ, харылзаалыы, темага дүүшкээ дээш о.ө.).

4 кезээ. Дылдың хүлээлгелериниң янзылары

1. Функционалдыг стильдерниң азы дылдың хүлээлгелериниң хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Ном стильдериниң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери. Ук стильдерниң ажыглаттынар жанрлары: эртем (үнелел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга,

билдиришикин, резюме...). Чечен чогаал стилиниң онзагайы. Аас чугаа стилиниң кол жанрлары: кандыг-бир чүве чугаалаары (рассказ), чугаалажыры (беседа), маргыжары (спор).

2. Функционалдыг стильдерниң хевирлерин, жанрларын тодарадыры. Сөзүглелдин кайы тодаргай стиль хевиринге хамааржырын ылавылаары. Чугаага бодалын илередири, стилиниң онзагайының болгаш ажыглаан дыл аргаларының аайы-биле дүүштүрүп, деңнээри. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар хевирлеринге бижимел чугааларны илередип түргүзары; эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат дамчыштыр чугаалап, бодун шын алдынары. Янзы-бүрү барымдааларны ажыглавышаан, маргылдаалыг айтырылгарга киржип, бодалын бадыткап, шынзыдары.

Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырылгарны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

5 кезээ. Дыл дугайында ниити билиглер

1. Тыва дыл – тыва улустуң төрөөн дылы, Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде күрүнө дылы. Тыва дылдың ужур-дузазы, ооң хүлээлгелери.

Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи. Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, мергежил сөстөрүниң хевирлери, жаргоннар.

Лингвистиканың дыл дугайында эртем болуру.

Дыл эртемниң кол кезектери.

Тыва дыл эртемниң шинчилекчилери.

2. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүнө амыдыралында, делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медегереп билири.

Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медегереп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бүрү функционалдыг хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан эскерип билири.

Түрк дылдарның бөлүктөрүн, оларның аразында тыва дылдың сайзыралының дугайында кол чүүлдерни тодарадыры.

6 кезээ. Фонетика болгаш орфоэпия

1. Фонетиканың дыл эртемниң бир кезээ болуру.

Үн – дылдың эң бичии кезии. Ажык болгаш ажык эвес үннерниң ылгалы.

Ажык үннер, оларның бөлүктери. Ажык үннерниң аяннажылгазы.

Ажык эвес үннер, оларның бөлүктери. Ажык эвес үннерниң сөс иштинге каттыжып эптежири база солчуру.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери. Слог. Ударение.

Фонетиканың тускай аян кириер аргалары (ударение, пауза, интонация).

Орфоэпияның дыл эртемниң бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери.

2. Сөс иштинде үннүң утка ылгаар шынарларын медресеп билири. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерни; ыткыр, дүлей ажык эвес үннерни; кошкак, күштүг, аяар ажык эвес үннерни аңгылаары. Транскрипция дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижириниң онзагайларын тайылбырлаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнеринге хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.

Фонетика болгаш шын адалганың дугайында билиглер болгаш мергежилдерин бодунуң чугаазынга херек кырында ажыглаары.

Чечен чогаалга фонетиканың элементилерин шын ажыглаанын хайгаараары.

7 кезээ. Графика

1. Графиканың дыл эртемниң бир кезээ болуру. Ниитилелдин амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазы. Бижиктиң хевирлери.

Алфавит. Тыва алфавиттиң кыска төөгүзү. Амгы тыва алфавиттиң тургузуу. Үннер болгаш үжүктерниң сан талазы-биле дүгжүп база дүүшпейн баары. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижири ажык эвес үннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктерни демдеглээри.

2. Кижини төрелгетениң амыдыралының төөгүзүгө бижиктиң ужур-дузазын медресеп билири. Сөстүң үн болгаш үжүк тургузуун тодарадыры. Алфавитти словарьлардан, тайылбыр номнардан, энциклопедиялардан, SMS-чагаалардан медээ база мобильдиг телефондан долгаар дээн кижизиниң адын (адресатты) дилээрде, ажыглаары.

8 кезээ. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы.

1. Морфемиканың дыл эртемниң бир кезээ болуру. Морфема (сөстүң уткалыг кезектери) – дылдың кезии (единицасы) болуру. Тыва дылда сөстерниң тургузуу болгаш кезектери, оларның хевирлери. Өскертилге кожумаа – сөстүң грамматиктиг хевирин өскерттир кезээ.

Чогаадылга кожумаа – сөстүң утказынга чаа утка кирип, сөс чогаадыр кезээ.

Дазыл. Төрел сөстер.

Дазылда дүлей үннерниң ыткыр хевирин-биле солчуру.

Кожумактарның вариантылыг болуру.

Сөс чогаадылгазының дыл эртемниң бир кезээ болуру. Эге дөс болгаш сөс тургузар кожумактар.

Сөс чогаадылгазының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстерниң тургустунары; ийи болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстерниң тыптыры; хурааңгайлаан арга.

Чугаа кезектериниң тургустунарының онзагайлары.

Сөс чогаадылгазының кол аргаларын чечен чогаалда ажыглаанын хайгаараары.

2. Морфемаларның чүгө сөстүң уткалыг кезээ болурун медресеп билири. Сөсте кезектерниң лексиктиг, грамматиктиг, сөс чогаадыр ужур-дузазын билири. Сөстү утказының болгаш чогаадылгазының аайы-биле кезектерге чарары. Сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадып, оларны чижектерге бадыткаары. Сөстүң тургузуунуң болгаш чогаадылгазының аайы-биле сайгарылгазын кылыры. Сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин шын бижилгеге ажыглаары.

Чечен чогаалда сөс чогаадылгазының аргаларын хайгаараары.

9 кезээ. Лексикология болгаш фразеология.

1. Лексикологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Сөс – дылдың эң чугула кезии (единицазы). Сөстүң кижиниң бодалдары, сагыш-сеткилин илередиринге уjur-дузазы. Кижиниң сөс курлавыры ооң интеллектуалдыг болгаш чугаазының сайзыраңгайының деңнелиниң көргүзүү болуру. Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстер; сөстүң дорт, доора болгаш көжүргөн утказы. Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлүктери. Тыва дылдың тайылбыр словары.

Синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзылары. Табу (хоруглуг сөстер) болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстер), оларның уjur-дузазы, кол бөлүктери.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан үлегерлээшкиннер. Ук дылдарны (моол, орус) дамчыштыр үлегерлээшкиннер.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: мергежил сөстери (профессионализмнер), диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстер (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер. Жаргон сөстер.

Фразеологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжыышкыны синонимнер. Тыва дылдың фразеологтук словарьлары.

Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьлары, оларның төрөөн дылдың байлаан шиңгээдип алырынга уjur-дузазы.

2. Кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң уjur-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медегер билири. Тыва дылдың лексиказын утказының, ажыглалының, тывылган угунуң аайы-биле ылгаары.

Харылзажылганың сорулгазы болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжыышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалынга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыры.

Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан (тайылбыр, фразеологтук словарьлар, очулга, терминнер словарьлары) херек медеэни тып, шилип билири болгаш янзы-бүрү ажил-агыйның кайы-даа адырынга шын ажыглаары.

10 кезээ. Морфология.

1. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру. Тыва дылда сөстөрни лексика-грамматиктиг бөлүктөргө чарары, ооң барымдаалары. Тускай чугаа кезектери. Чүве ады, медегер ады, сан ады, ат орну, кылыг сөзү (болгаш ооң грамматиктиг хевирлери), наречиениң грамматиктиг утказы, морфологтук, синтаксистиг медедектери. Дузалал чугаа кезектери болгаш оларның синтаксистиг уjur-дузазы. Аян сөстери. Өттүнүг сөстер.
2. Грамматиктиг, морфологтук медедектеринден болгаш синтаксистиг ролундан чугаа кезектерин танып билири. Чугаа кезектериниң морфологтук сайгарылгазын кылыры. Тыва литературлуг дылдың нормаларынга дүүштүр чугаа кезектерин шын ажыглаары.

Морфология талазы-биле билиглерин болгаш кылып билир чүүлдерин херек кырында шын бижилгеге ажыглаары.

11 кезээ. Синтаксис.

1. Синтаксистиг грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжышкыны болгаш домактың синтаксистиг кези болуру.

Сөс каттыжышкыннары, оларның бөлүктери. Сөс каттыжышкынында сөстөрнүң холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Домак. Сорулгазының болгаш утка-аянының аайы-биле домактарның хевирлери. Домактың грамматиктиг ооргазы, чугула болгаш ийи черге кежигүннери, оларның илереттинери. Тааржылга холбаазы. Домактарның тургузуунуң аайы-биле янзылары: ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг, делгереңгей болгаш делгереңгей эвес, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, нарын.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлери.

Нарынчылтынган домактар. Чаңгыс аймак кежигүннер, тускайлаан кежигүннер, адалгалар, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар-биле нарынчылтынары.

Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары.

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Тайылбыр домактарның янзылары.

Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалар.

2. Хостуг чагырышылгалыг сөс каттыжышкынының янзы-бүрү хевирлерин, өзек болгаш чагырткан сөстөрнү тодарадыры, оларны аразында холбааларын тывары.

Домактың сөстен, сөс каттыжышкынындан ылгалын бүзүредип шыдаары. Чугааның сорулгазының аайы-биле аас чугаага үн аянын, логиктиг ударениени, сөстөрнүң туружу; бижимел чугаага бижик демдектерин, сөстөрнүң туружун шын сагыры. Бөдүүн домактарның хевирлерин тодартпышаан, домактың предикаттыг төвүн ылгаары.

Домактың ийиги черге кежигүннерин аңгылап, оларның хевирлерин болгаш илереттингенин тодарадыры.

Бөдүүн домакты нарынчыдар чаңгыс аймак болгаш тускайлаан кежигүннерни, адалгаларны, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарны шын тодарадып, оларны хууда аас, бижимел чугаазына хереглээри.

Нарын домактарның хевирлерин тодарадып, тывары; оларны чугаага ажыглаары.

Бөдүүн болгаш нарын домактарны ылгаары.

Сөс каттыжышкынының болгаш домактарның синтаксистиг сайгарылгазын шын кылыры.

Нарын синтаксистиг конструкцияларны бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын ажыглаанын хайгаараары болгаш үнелээри.

12 кезээ. Чугаа культуразы.

1. Чугаа культуразының дыл эртеминиң кезээ болуру. Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери. Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьларының (очулга словарьлары, тайылбыр словарь, орфографтыг словарь...) тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шиңгээдири болгаш оларны аас болгаш бижимел чугаага сагыыры. Бодунуң чугаалаан чүүлүн эдип билири. Тыва дылдың словарьлары-биле ажылдаары, оларны ажыглаары.

13 кезээ. Шын бижилге (орфография) болгаш пунктуация

1. Орфография дугайында билиг. Тыва дылда эң-не нептереңгей орфограммалар дугайында. Сөстөрде кожумактарны шын бижири.

Ь болгаш ь демдектерни шын бижири.

Тудуштур, дефистеп болгаш аңгы бижиир дөстөрни шын бижири.

Улуг болгаш бичии үжүктөрни ажыглаары.

Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери.

Домактың төнчүзүнге бижик демдектери.

Нарынчыттырган болгаш нарын домактарга бижик демдектери.

Дорт чугаалыг, цитаталыг, диалогтук домактарга бижик демдектери.

2. Орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни шиңгээдири. Бижимел чугаага кол орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни сагыыры. Сөстүң шын бижилгезин тодарадырда, сөс тургузуунга болгаш фонетиктиг, морфологтук сайгарылгаларга даяныры. Домакка бижик демдектерин салырда, грамматиканың дүрүмнерин болгаш үн аянын сагыыры.

Орфографтыг болгаш пунктуастыг бергедээшкиннерни шиитпирлээрде, шын бижилгениң орфографтыг словарьны болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары.

Культура талазы-биле компетенцияның (төрээн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

14 кезээ. Дыл болгаш культура

1. Дылда чоннуң культуразы болгаш төөгүзүнүң илереттингени. Тыва эвилең-ээлдек чугааның дүрүмнери (этикеди).

2. Тыва үлүстүң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры; дылдың словарьлары-биле (тайылбыр, очулга словары дээш о.ө.) оларның утказын тайылбырлаары. Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрниң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүң дугайында дыңнадыгларны белеткээрде, тайылбыр словарьларны болгаш өске-даа тайылбыр номнарны ажыглаары. Тыва чугааның дүрүмнерин өөредилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

5-9 КЛАССТАРГА ЧИЖЕК ПРОГРАММА

(Чижек темалыг планнаашкын)

Чижек программада кирип турар чүүлдер:

1. Дыл болгаш чугаа болуушкуннарының, оларның хүлээлгелериниң онзагайының дугайында дылга хамаарышкан билиглер.
2. Ол билиглерни өөрөнгениниң түңнелинде кылыр ужурлуг өөредилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлери.
3. Чугаа сайзырадылгазы.

5 КЛАСС (102)

Кирилде тема (3 шак)

1. Дыл – кижилерниң харылзажырының кол чепсээ. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-дузазы. Дылдың эртем болуру. (1 шак)
2. Кижилерниң төрөлгөтениниң өске дириг амытаннардан чугааланыр ылгалын билири; дыл кижилерниң харылзажырының кол чепсээ болбушаан, өөредилге системазында «Төрөөн дыл» деп эртеми бооп чоруурун билири.

Эге класстарга өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары (5 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Сөстүң тургузуу: дазыл, чогаадылга кожумаа, өскертилге кожумаа. Үннер болгаш үжүктөр: кыска болгаш узун ажык үннер болгаш оларны шын бижири; сөстөрниң эгезинге *т-д, л-б* деп ажык эвес үннерни шын бижири; *я, е, ң, ю* деп ажык үжүктөрлиг сөстөрни шын бижири.
Чугаа кезектери. Чүве аттарының саннарга болгаш падежтерге өскерлири, домакка кол сөс, сөглөкчи болуру. Демдек ады. Демдек адының тодарадылга болуру.
Арынның ат оруннары. Домакка ийиги черге кежигүннер болуру. Кылыг сөзүнүң арыннарга, саннарга, үелерге өскерлири. Домакка сөглөкчи болуру.
2. Сөстүң кезектерин, үннер болгаш үжүктөрни ылгаары. Эге класска чүве ады, демдек ады, ат орну, кылыг сөзүнүң дугайында алган билиглерин бадыткаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Чай – солун үе» деп темага угаап боданышкынныг чогаадыг бижири.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры (3 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Чугаа болгаш чугаалажыры. Чугаалажыр байдал. Чугааның чедишкинниг болуру болгаш чедимче чок болурунун чылдагааннары. Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог чугаа. Чугааның ажыл-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири.
Авторнун сөстөриниң соонда азы мурнунда дорт чугаа (эге билиглер). Дорт чугаага бижик демдектери.
2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагайларын медресеп билири; аас болгаш бижимел чугааның чижектерин сайгарары.

Диалог болгаш монолог чугааны аңгылаары. Чугаалажырының кол хевирлерин билири.

Сөзүглелде кол болгаш немелде медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры.

Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр чугааның байдалының аайы-биле дамчыдары. Дорт чугааны авторнуң сөстөрүндөн аңгылай чугаалаары, номчууру.

3. Чугаа сайзырадылгасы: Чугааның янзыларының аайы-биле (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын) сөзүглелдерниң чижектерин сайгарары.

Синтаксис, пунктуация болгаш чугаа культуразы (9 шак)

Чугаа сайзырадылгасы (2 шак)

1. Сөс каттыжыышкының дугайында эге билиг. Сөс каттыжыышкыныңда өзек болгаш чагырткан сөстөрүниң утка аайы-биле каттышканы.
Домак. Чугаалаар сорулгасының аайы-биле бөдүүн домактарның янзылары: медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары. Алгы домактары.
Домактың чугула кежигүннери (катаптаашкын). Домактың ийиги черге кежигүннери: немелде, тодарадылга, байдал. Ийи чугула кежигүннүг делгереңгей эвес болгаш делгереңгей бөдүүн домактар.
Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар, оларга бижик демдектерин салыры. Чаңгыс аймак кежигүннерниң мурнунга азы соонга түңнекчи сөстөр.
Нарын домактар дугайында эге билиг. Нарын домакта эвилелдер чокка каттышкан бөдүүн домактар, оларның кезектериниң аразына биче сек салыры. Нарын домактарда *ынчалза-даа, а, харын, чүге дээрге* деп эвилелдерниң мурнунга биче сек салыры.
2. Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарын аңгы-аңгы аялгалыг номчууру, чугаалаары, чугаага ажыглаары.
Домактың ийиги черге кежигүннери-биле бөдүүн домактарны делгередери болгаш оларны чугаага ажыглаары.
Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны; мурнунда азы соонда түңнекчи сөстөрлиг домактарны тургузуп, чугаага ажыглаары, оларны шын аялгалыг номчууру.
Нарын домактарны шын тургузуп, чугаага ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгасы: Делгереңгей эвес кыска сөзүглелди ийиги черге кежигүннерин бөдүүн домактарга ажыглап тургаш, делгередери. Чогаадыгга чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домактарны болгаш нарын домактарны шын ажыглаары. Сөзүглелдиң уткалыг кезектери болгаш сөзүглелде кол бодал дугайында катаптаары. «Ачамны чүге хүндүлээр мен?» деп темага угаап боданышкынныг чогаадыг бижири.

Лексика болгаш чугаа культуразы (8 шак)

Чугаа сайзырадылгасы (1 шак)

1. Лексика дугайында билиг. Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы. Тайылбырлыг словарь дугайында. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр. Сөстөрүниң дорт болгаш доора уткалары. Омонимнер. Лексиканың темалыг бөлүктөрү. Синонимнер. Антонимнер. Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер. Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжыышкыннары
2. Хөй уткалыг сөстөрүниң лексиктиг уткаларын словарьлар дузазы-биле тодарадыры, оларны чугаага шын ажыглаары; сөзүглелдерде синонимнер, антонимнер, омонимнерни, хоруглуг болгаш ойзу адаан сөстөрүни тывары, оларны чугаага шын хереглээри; сөстүң доора болгаш дорт уткаларын эки билири; орус-тыва, тыва-орус, тайылбырлыг болгаш орфографтыг словарьларны ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгасы: Лексикада алган билиглерин ажыглавышаан, «Төрээн дылым дугайында бодалым» деп темага монолог тургузары.

Фонетика, орфография болгаш чугаа культуразы (9 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Фонетика дугайында ниити билиг. Фонетиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Үн – дылдың кезии. Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары. Ажык болгаш ажык эвес үннер. Артикуляция дугайында эге билиг.
Ажык үннерниң бөлүктээшкини. Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөр, оларны шын бижири. Й үннүг ажык үжүктөр (я, е, ң, ю), оларны шын бижири болгаш ажыглаары.
Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини. Дүлей, ыткыр, аяр ажык эвес үннер. Күштүг, кошкак (дүлей болгаш ыткыр), эң кошкак (аяар) ажык эвес үннер. Ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижири. Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмейлежири.
Фонетиктиг транскрипцияның демдектери.
2. Үннер болгаш үжүктөрүн шын ылгап, оларны шын адаары, бижири; сөстөрүн шын көжүрүп, оларның транскрипциясын кылдыры. Орфографтыг словарьларны, орфография дүрүмнөрүн ажыглаары. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерни; ыткыр, дүлей ажык эвес үннерни; кошкак, күштүг, аяр ажык эвес үннерни ылгаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.
Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнөргө хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.
Фонетика дугайында билиглер болгаш мергезилдерин бодунуң чугаазына херек кырында ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Бойдуста үннер» деп темага аас чугаа кылыры. Хөөмей-сыгыт дугайында бодалдар-биле таныжары (эртем стилинге сөзүглел-биле ажыл). Ч.Ч.Кууларның «Шораан» деп тоожуздундан үзүндүлөрүн сайгарары (чечен чогаал стилин хайгаараары).

Графика, орфоэпия болгаш чугаа культуразы (6 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Графика, ооң хевирлери. Алфавит. Ъ болгаш Ь демдектерни хереглээри. Слог болгаш ооң хевирлери. Амгы тыва алфавиттиң тургузуу болгаш ында үжүктөрүниң аттары. Үннер болгаш үжүктөрүниң сан талазы-биле дүүшкээ. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктөрүн демдеглээри.
Орфоэпия дугайында билиг. Орфоэпияның дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин адаарының дүрүмнөри. Сөс иштинге кошкак ажык эвес үннерниң ыткыр болгаш дүлей хевирлериниң солчуру. Ударение дугайында билиг.
2. Сөстөрүн (ооң иштинде үлегерлеп алган сөстөрүн) шын адаары болгаш бижири, оларга кожумактар немеп билири. Сөстүң фонетика-графиктиг сайгарылгазын кылыры. Сөстөрүн слогтарга чарып, көжүрери. Аас чугааның негелделерин сагыыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Деңнелгелерни болгаш өске-даа уран-чечен аргаларны чугаага ажыглавышаан, чогаадыг-чурумалды бижири.

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Орфография. (7 шак)

Чугаа сайзырадылгазы. (1 шак)

1. Сөстүң уткалыг кезектери (морфемалар) – дазыл, чогаадылга, өскертилге кожумактары. Сөстүң дазылы болгаш кожумактары. Чогаадылга болгаш өскертилге кожумактары, оларның вариантылыг болуру. Төрел сөстөр. Сөстүң дөзү болгаш өскертилге кожумактары. Укталган болгаш укталбаан дөстөр.

Сөс чогаадылгазы. Морфологтуг (кожумактыг) арга. Синтаксистиг арга-биле (ийи дөстүң каттышканындан) чаа сөстү чогаадыры. Хурааңгай нарын сөстер, оларны шын адаары болгаш бижири.

2. Сөстүң тургузуун сайгарары. Чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын танып, ылгаары. Төрөл сөстерни тывары. Укталган болгаш укталбаан дөстерни ылгаары. Кандыг аргалар-биле сөстерниң тургустунарын билири. Дазыл (дөс) болгаш кожумактың каттышканында дакпырлаан *сс, пп, мм, нн, кк, тт* деп үннерниң үжүктөрүн шын бижири.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Кыска эдертигни бижири.

Морфология болгаш орфография. Чугаа культуразы. (34 шак)

Чугаа сайзырадылгазы.(4 шак)

1. Морфология дугайында билиг. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру. Чугаа кезектери. Тыва дылда сөстерни лексика-грамматиктиг бөлүктөргө чарары, ооң барымдаалары.
2. Тускай болгаш дузалал чугаа кезектери, оларның грамматиктиг демдектерин ылгаары.

Чүве ады

1. Чүве ады – тускай чугаа кезээ, ооң ниити утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Тодаргай болгаш туугай чүве аттары. Чүве аттарының тургустунары. Хуу болгаш ниити чүве аттары. Географтыг аттарны, кудумчулар болгаш шөлдер аттарын, төөгүлүг болуушкуннар, чоннуң байырлалдарының аттарын улуг үжүктөр-биле бижири. Номнар, солуннар, журналдар, чуруктар, кинофильмнер, шиилер, литература болгаш чогаалдарның аттарын улуг үжүктөр-биле эгелеп бижири база оларны кавычкалар-биле тускайлаары. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери. Чүве аттарының саннары. Оларның кожумактарын шын бижири. Чүве аттарының хамаарылга хевири болгаш ооң кожумактары. Чүве аттарының адалга болуру. Чүве аттарының падежтерге өскерлири. Үлегерлеп алган сөстерниң сан, падеж болгаш хамаарылга хевирлерин шын бижири. Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы.
2. Янзы-бүрү чогаадылга кожумактары-биле укталган чүве аттарын тургузары. Хуу болгаш ниити чүве аттары шын адаары болгаш бижири. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлерин шын бижири, ажыглаары. Чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири. Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири. Адалганы кол сөстен ылгаары. Чугаага ол-ла сөстерни катаптавазы-биле синоним чүве аттарын ажыглаары. Хуу чүве аттарыга бижик демдектерин ажыглаары. Домакка сөстерни харылаштырарына чүве адының падеж хевирлерин шын ажыглаары. Үлегерлеп алган сөстерниң сан, падеж болгаш хамаарылга хевирлерин шын тургузуп, оларны аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаары. Чүве адының морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Чүве аттарын шын ажыглавышаан, «Мээң төрөөн черим (суурум, кудумчум...)» деп темага чурумалды бижири.

Демдек ады

1. Демдек ады – тускай чугаа кезээ, ооң утказы болгаш грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Демдек аттарының тургузуунуң аайы-биле бөлүктөри болгаш чогаадылгазы. Шынарының болгаш хамаарылганың демдек аттары. Шынарының демдек аттары, оларның чадалары: өйүндө, кошкадыр, күштелдирер. Демдек аттарының темалыг бөлүктөри: шынар-демдөөн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзөр демдек аттары. Хамаарылганың демдек аттары. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези.

2. Демдек аттарының утказын болгаш морфологтуг демдектерин тодарадыры. Чугаага чүвениң янзы-бүрү демдектерин, шынарын демдек аттары-биле көргүзери. Синоним, антоним болгаш доора уткалыг демдек аттарын чугааның утказынга дүүштүр ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Чурук-биле ажыл. Чурук-биле ажылдаарының чурумун тайылбырлаары. Харылзаалыг чугаа тургузары.

Сан ады

1. Сан ады – тускай чуга кезээ, ооң ниити утказы, морфологтуг демдектери болгаш синтаксистиг ролю. Бөдүүн, нарын, составтыг сан аттары.
Сан аттарының бөлүктери. Түң болгаш дугаар сан аттары. Чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттары болгаш оларны шын бижири. Сан адының нарын сөстөр тургузарынга болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарынга киржилгези.
Араб болгаш рим чурагайлар-биле айыткан сан аттарының кожумактарын шын бижири.
2. Сан ады чүве ады-биле каттышканда, чүве адын чаңгыстың санынга ажыглаары. Үе санын (чыл, ай, хүннү) шын ажыглаары. Чүвелерниң санын чоккшуладыр сан аттары-биле көргүзери. Сан аттарын албан езунуң база эртем чугаазынга ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Тыва улустуң тоолдарында, шажын-чүдүлгеде ыдыктыг саннар болгаш Тывага хамаарышкан төөгүлүг чылдар (1921, 1930, 1944, 1991, 2016 дээш о.ө) дугайында кыска таныштырылга. «Ыдыктыг саннар» азы «Тываның төөгүзүнде онзагай чылдар» деп кыска төлевилел тургузары (2 шак)

5 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын (10 шак).

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

5-ки класстын тыва дыл кичээлдериниң

календарь-тематиктиг планы.

Неделяда 3 шак, Шупту -102ш.

	Кичээлдин темазы	Шагы	Ай, хүнү	
			План	Факт
1	Ч/с Эге сөс «Төрээн дыл-чоннуң эртинези»	1		
Эге класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары				
2	Үн болгаш үжүк	1		
3	Чугаа кезектери	1		
4	Сөс каттыжышышкыны болгаш домак	1		
5	Сөзүглел	1		
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы				
6	Диалог дугайында билиг	1		
7	Монолог	1		
Фонетика.Орфоэпия. Чугаа культуразы.				
8	Фонетика дугайында билиг.Ажык үннерниң бөлүктээшкени	1		
9	Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм)	1		
10	Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени			
11	Күштүг, кошкак болгаш аяр ажык эвес үннер	1		
12	Сөс иштинге ажык эвес үннерниң өскерлири	1		
13	Слог. Тыва дылда ударение.	1		
14	Орфоэпия дугайында билиг	1		
15	Хыналда тест.	1		
Графика				
16	Алфавит дугайында билиг.	1		

17	Тыва алфавит	1		
18	ЧС. Чогаадыг «Мээң ынак башкым»	1		
19	Частырыглар-биле ажыл	1		
Орфография				
20	Сөске ажык эвес үннерниң үжүктерин шын бижири	1		
21	Й үннүг үжүктөрлиг сөстөрни шын бижири	1		
22	Кадыг демдек болгаш чымчак демдектерни сөске ажыглаары	1		
23	Орфографияга катаптаашкын.	1		
24	Хыналда диктант. Садыгжызы чок садыг	1		
Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы				
25	Морфемика-дыл эртемниң кезээ	1		
26	Кожумактарның вариантылыг болуру	1		
27	Сөстүң дазылы	1		
28	Сөстүң чогаадылга кожумактары	1		
29	Төрел сөстөр	1		
30	Дөс дугайында билиг	1		
31	Хевир тургузар кожумактар	1		
32	Өскертилге кожумактары	1		
33	Хыналда ажыл. Сөс чогаадылгасынга	1		
Сөс чогаадылганының аргалары				
34	Морфологтук (кожумактыг арга)	1		
35	Синтаксистиг арга	1		
36	Хурааңгайлаан сөстөр	1		
37	Хыналда ажыл сөс чогаадылгасынга	1		
Лексика болгаш чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгасы				

38	Сөс, ооң уткалары. Лексиктиг утка болгаш билиг.	1		
39	Тыва дылдың тайылбырлыг словары.	1		
40	Орус дылдың тайылбырлыг словарьлары	1		
41	Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр	1		
42	Сөстөрниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары	1		
43	Омонимнер. Омонимнерниң хевирлери	1		
44	Синонимнер	1		
45	Антонимнер	1		
46	Хыналда диктант. Суурувус.	1		
47	Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер	1		
48	Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжышкыннары	1		
49	Фразеологизмнерниң сайгарарының чуруму			
50	Лексикага катаптаашкын	1		
Грамматика				
51	Морфология – грамматиканың бир кезээ	1		
52	ЧС Эдертиг «Кээргенчиг чечектер-дир»	1		
53	Частырыглар-биле ажил	1		
Чүве ады. Орфография. Чугаа культуразы				
54	Чүве адының нити утказы, грамматиктиг демдектери болгаш синтаксистиг хүлээлгелери	1		
55	Чүве адының тургустунар аргалары	1		
56	Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлер	1		
57	Чүве аттарының саны	1		
58	Чүве адының хамаарылга хевири, ооң кожумактарын шын бижири	1		
59	Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумакта-	1		

	рын шын бижири			
60	Чүве адының падежтери. Адаарының падежи.	1		
61	Хамаарыштыларының падежи. Чүве аттарының домакка тодарадылга болуру	1		
62	Бээриниң падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1		
63	Онаарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде болуру	1		
64	Турарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1		
65	Үнериниң падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1		
66	Углаарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1		
67	Орус дылдан үлегерлээн сөстөрниң падеж, сан кожумактары шын бижири	1		
68	Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы	1		
69	Чүве адынга катаптаашкын	1		
70	Чүве адынга хыналда тест	1		
Демдек ады. Орфография. Чугаа культуразы				
71	Демдек ады. Ооң утказы болгаш синтаксистиг хүлээлгелери	1		
72	Демдек аттарының темалыг бөлүктери	1		
73	Демдек адының чогаадылгазы. Морфологтуг арга	1		
74	Демдек адының чогаадылгазы. Синтаксистиг арга	1		
75	Демдек адының бөлүктери. Шынарның демдек аттары	1		
76	Шынарның демдек ады, ооң чадалары	1		
77	ЧС. Чогаадыг. Мээң төрөөн черим.	1		
78	Частырыглар-биле ажил	1		
79	Шынарның демдек ады. Күштелдирер чада	1		

80	Хамаарылганың демдек ады	1		
81	Демдек адынга катаптаашкын	1		
82	Чугаа чорудулгазы.	1		
83	Демдек адының морфологтут сайгарылгазы	1		
Сан ады				
84	Хыналда диктант. Тооруктаанывыс	1		
85	Сан адының утказы	1		
86	Сан адының бөлүктери	1		
87	Сан адының синтаксистиг хүлээлгези	1		
88	Сан адының нарын сөстөр болгаш быжыг сөс каттыжыышкыннары тургузарынга киржилгези	1		
89	Сан адын чугаага ажыглаары	1		
90	ЧС Чогаадыг. Мээң чылымның онзагайы	1		
91	Частырыглар-биле ажыл	1		
92	Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрнүң ажыглалы	1		
93	Сан адының морфологтут сайгарылгазы	1		
94	Сан адынга катаптаашкын	1		
Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын				
95	ЧС Эдертиг.	1		
96	Частырыглар-биле ажыл	1		
97	Диалог. Монолог	1		
98	Фонетика. Орфоэпия. Сөс тургузуу	1		
99	Морфология. Чүве ады. Демдек ады	1		
100	Сан ады	1		
101	Хыналда диктант. Эзирниң өлгени.	1		
102	Частырыглар-биле ажыл	1		

6 КЛАСС (68 шак)

Кирилде тема (1 шак)

1. Дылдар дугайында ниити билиг. Төрел дылдар. Өгбе дыл.
2. Делегейде чеже хире кижичурттап турарын; өлүг болгаш дириг, төрел болгаш өгбе дылдар дугайында; тыва чоннуң төрөөн дылы - ооң сагыш-сеткил өнчүзү, төөгүзүн, амыдыралын дамчыткан кол байлаа болурун билири. «Тыва дыл» эртеминиң ужур-дузазын билири.

5 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары (6 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. **Синтаксис болгаш пунктуациядан.** Сөс каттыжыышкыннары. Сөс каттыжыышкыннарында сөстөрнүң холбаалары. Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактары. Домактар соонга бижик демдектери. Бөдүүн домактарның чугула болгаш ийиги черге кижигүннери.
Лексикадан. Сөстүң хөй утказы. Сөстүң дорт болгаш доора уткалары. Табу болгаш эвфемизмнер. Фразеологизмнер.
Фонетика болгаш орфографиядан. Ажык болгаш ажык эвес үннер. Сөс эгезинге *т-д, п-б* деп ажык эвес үннерни шын бижиири.
Морфологиядан. Чүве аттарының өскерлири. Демдек адының чадалары. Сан аттарының бөлүктөри.
2. 5 класска чедип алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Бөдүүн болгаш нарын план дугайында. «Күс» деп темага чогаадыг-чурумалды бижиирде, кыска планны уруглар боттары тургузары болгаш ук теманы ажыдары.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры. (5 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. Чугаалажып билири – кижиниң ниити культуразының бир кезии. Монолог, монологтуң хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын; монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуй ажыглаары). Диалог, диалогтуң хевирлери (этикет, айтырыг-диалог, диалог – медээ солчулгазы дээш оон-даа өске; диалогтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуй ажыглаары).
2. Монологтуң, диалогтуң аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары. Аңгы-аңгы байдалдарда чугаалап турар кижиниң чугаазының сорулгаларын болгаш чылдагааннарын билири. Ажыл-агыйжы болгаш анаа чугаа үезинде кижилер аразында чугаалажырының нормаларын сагыыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Эпиграф дугайында тайылбыр. Кижилерниң ажыктыг күш-ажылының дугайында чечен тоожуушкунну уруглар-биле тургузары. (2 шак)

Лексика болгаш чугаа культуразы (18 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол, орус дылдардан болгаш оларны дамчыштыр келген үлегерлээшкиннер.
Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктөри. Ниити ажыглалдың сөстөри. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөри: мергежил сөстөри, диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстөри: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер.
Хуу аттар дугайында билиг, оларның янзылары. Топонимнер. Кижилерниң хуу аттары (антропонимнер). Этнонимнер. Зоонимнер.
Фразеология дугайында билиг. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжыышкыны синонимнер. Фразеологтук словарьлар.
2. Мергежил сөстөрүн, диалектизмнерни, терминнерни кандыг байдалга, кажан хереглээрин тодарадыры болгаш оларны чугаага чөп ажыглаары. Сөзүглелдерде эргижирээн сөстөрни (историзмнер, архаизмнер), чаа сөстөрни тып, оларны чугаага шын хереглээри. Сөзүглелдерден быжыг сөс каттыжыышкыннарын тып, оларны чугаага шын ажыглаары. Өөреникчилерниң чугаазында диалектизмнерни чайладыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Улуг улустарындан алганы медээлерге, төрөл-бөлүүнүң дугайында сактыышкыннарга даянып, ук темага хамаарышкан тыва чечен чогаалдан чижектерни (үзүндүлөрни) ажыглап, угаап боданыышкын янзылыг сөзүглелди азы «Мээң ук-төөгүм дугайында» деп кыска төлевилел тургузары.

Морфология (45 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (7 шак)

Ат орну

1. Ат орну – тускай чугаа кезээ. Ооң ниити утказы, морфологтук демдектери, синтаксистиг ролю. Ат орнунуң бөлүктөри: арынның, айтырыгның, тодарадылганың, тодаргай эвес ат оруннары. Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижири.

2. Ат оруннарын падежтерге өскертири болгаш оларны чугаага шын ажыглаары. *Силер, болар* деп ат оруннарын хүндүлел уткалыг ажыглап билири.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Дириг амытаннарның чурумалы кирген сөзүглелдер-биле ажылдаары. (2 шак)

Кылыг сөзү

1. Кылыг сөзүнүң ниити утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг ролю. Кылыг сөстөрүнүң уткалыг бөлүктөрү (кижиниң, дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстөрү, бойдустуң болуушкуннарын болгаш кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар кылыг сөстөрү). Кылыг сөзүнүң тургузуу. Бөдүүн, нарын, каттышкан кылыг сөстөрү. Нарын кылыг сөстөрүнүң тургустунары болгаш оларның шын бижилгези. Кылыг сөзүнүң болур, болбас хевирлери. Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери: залог (эгидииникин, болдуруушкун, болчуушкун), вид (дагыннаан, болбастаар, ритмиктиг) хевирлери. Причастиелерниң ниити утказы, домакка тодарадылга болуру. Эрткен үениң, келир үениң причастиелери. Деепричастиелерниң морфологтуг болгаш синтаксистиг ролю. Каттышкак, кожаланчак, эрткен, үдекчи, болбас, кызыгаарлаар деепричастиелер. Причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижик демдектери. Наклонение, ооң хевирлери (болуушкун, дужаал, даар, чөпсүнүг). Болуушкун наклонениезиниң үелери (эрткен үелер: шагда эрткен, чоокта эрткен; амгы үелер: тодаргай болгаш тодаргай эвес; келир үе).
2. Болбас хевирде кылыг сөстөрүнүң шын бижилгезин, оларның ударениезин сагыыры. Болуушкун наклонениезиниң үе хевиринде кылыг сөстөрүн чугаага шын ажыглаары. Причастиелерни чүвөлөрниң демдээн, кылдыныгның байдалын көргүзөрдө, ажыглаары. Деепричастиелерниң составтыг кылыг сөзүнүң кезээ бооп турары биле домакка кежигүн бооп турарын аңгылаары. Домакка деепричастиелиг бөлүглелдерни аялга (үн аянының) аргазы-биле тускайлаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Эртем стилиниң дугайында кыска тайылбыр кылыры. Эртем стилинде бижиттинген сөзүглелдер-биле ажылдаары. (1 шак) «Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери чүгө ажыктыгыл?» деп темага угаап боданыышкынныг чогаадыг бжири. (2 шак)

Наречие

1. Наречие – тускай чугаа кезээ. Ооң ниити утказы. Наречиелерниң тургустунары болгаш оларны шын бижири. Наречиелерниң бөлүктери: үениң, туруштуң, сорулганың, чылдаганың, кылдыныг арганың, хемчегниң. Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгап алыры. Оларны чугаага шын ажыглаары.
2. Наречиени өске чугаа кезектеринден ылгаары. Наречиелерни шын бижири болгаш чугаага шын ажыглаары. Наречиелер-биле домактарга кылдыныгың янзы-бүрү байдалын илередири. Синоним болгаш антоним наречиелерни чугаага ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Шынзылга болгаш бүзүредиг, оларны бижириниң негелделери. (1 шак). Наречилерни домакка шын ажыглап, «Кадыкшылын канчаар быжыглаарыл?» деп темага угап боданышкынныг чогаадыг бижири. (1 шак)

Чугаа чорудулгазы (4 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. Чугааның ажил-чорудулга болуру. Номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижириниң культуразы.
Чугаа стильдериниң дугайында ниити билиг. Чугаалажыр, эртем болгаш чечен чогаал стильдериниң ниити тайылбыры: чугула демдектери, чугааның сорулгазынга дүүштүр ажыглааны.
2. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин билири (дилээр, көөр, таныжар, шиңгээдир), өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел барымдааларны ажыглаар аргаларны билер. Дыңнаарының аңгы-аңгы хевирлерин билер (шилилгелиг, таныжылгалыг, чүве бүрүзүн). Дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (кысказы-биле, долүзү-биле шилилгелиг) дамчыдары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Ажил-херек стилиниң дугайында тайылбыр: ооң сорулгазы, ажыглалы, дылы. Билдириишкин. Хол үжүү. (1 шак). Номчаан номнарының азы көргөн кинофильмнериниң дугайында кыска тайылбыр (аннотация) кылыры. (1 шак)

6 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын (10 шак)

Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыкчы ажил (кыска төлевилел азы өөрөнгөн темаларына хамаарышкан кыска шинчилел) (1 шак)

6-гы класстын тыва дыл кичээлдеринин календарь-тематиктиг планы.

Өөредилге планы-биле шупту-68 шак. Неделяда-2 шак.

№	Кичээлдернин темалары	Шагы	Ай, хүнү	
			План	Факт
Дыл дугайында нити билиглер				
1	Дыл харылзажырының чугула чепсээ. Төрел дылдар дугайында	1		
5-ки класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын				
2	Лексика	1		
3	Фонетика болгаш орфоэпия	1		
4	Орфография. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы	1		
5	Морфология болгаш синтаксис	1		
6	Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	1		
7	Чугаа чорудулгазының хевирлери	1		
8	Сөзүглелдин тодаргай болгаш элдээрткен утказы	1		
9	Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары	1		
Лексикология болгаш фразеология				
10	Тыва дылдың лексиказын тывылган угунун аайы-биле бөлүктээри	1		
11	Ниити түрк сөстөр. Ниити түрк сөстөрнүн чамдык онзагай демдектери. Чиңгине тыва сөстөр	1		
12	Өске дылдан сөстөрнү үлегерлеп алыры. Моол дылдан үлегерлээн сөстөр.	1		
13	Кыдат дылдан үлегерлээн сөстөр. Төвүт дылдан үлегерлээн сөстөр.	1		
14	Орус дылдан үлегерлээн сөстөр. Өске дылдардан үлегерлээн сөстөр	1		
15	Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктээри. Ниити ажыглалдың сөстери.	1		
16	Ховар ажыглалдың сөстери. Чаа сөстөр.	1		
17	Хыналда диктант. Чайгы арыгга	1		
18	Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери. Диалектизмнер	1		
19	Мергежил сөстери. Терминнер. Жаргонизмнер	1		
20	ЧС:Чогаадыг: "Мээң башкым", "Мээң эжим"	1		
21	Лексикага катаптаашкын	1		
22	Ономастика дугайында билиг. Топонимнер	1		
23	Гидронимнер. Этнонимнер. Антропонимнер	1		
24	Зоонимнер. Космонимнер	1		

25	Хуу аттарга катаптаашкын.	1		
26	Фразеология дугайында билиг. Фразеологизмнер	1		
27	Синоним фразеологизмнер	1		
28	Антоним фразеологизмнер	1		
29	ЧС:Чогаадыг: "Мээң адымның тыптып келгени"	1		
30	Хыналда диктант. Кара-Туруг	1		
Морфология. Кылыг сөзү. Орфография. Чугаа культуразы				
31	Кылыг сөзүнүң утказы , грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези	1		
32	Кылыг сөзүнүң уткалыг бөлүктери	1		
33	Кылыг сөзүнүң дөзү. Кылыг сөзүнүң чогаадылгазы. Морфологтуг арга	1		
34	Синтаксистиг арга	1		
35	Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстери	1		
36	Кылыг сөзүнүң болур болгаш болбас хевирлери	1		
37	Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери	1		
38	Кылыг сөзүнүң залогтары	1		
39	Кылыг сөзүнүң видтери	1		
40	Кылыг сөзүнүң наклонениелери	1		
41	Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениези болгаш ооң үелери.	1		
42	Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези	1		
43	Эрткен үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири	1		
44	Болуушкун наклонениезиниң амгы үези	1		
45	Амгы үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири	1		
46	Болуушкун наклонениезиниң келир үези	1		
47	Келир үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири	1		
48	Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениези	1		
49	Кылыг сөзүнүң даар наклонениези	1		
50	Кылыг сөзүнүң чөпшээрел наклонениези	1		
48	Кылыг сөзүнүң кызыгаарлаар наклонениези	1		
49	Кылыг сөзүнүң хевирлерин аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары	1		
50	Кылыг сөзүңгө ниити катаптаашкын	1		
51	Хыналда диктант. «Бора-Хөкпеш»	1		
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы				
52	Наречие, ооң грамматиктиг демдектери, синтаксистиг	1		

	хүлээлгелери			
53	Наречиелерниң тургустунары, оларны шын бижири. Наречиениң тургустунар өске аргалары	1		
54	Наречиениң уткалыг бөлүктери. Үениң наречиези	1		
55	Туруштуң болгаш кылдыныг аргазының наречиелери	1		
56	Чылдагаанның азы сорулганың болгаш хемчегниң наречиези	1		
57	Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгап алыры. Наречиеге катаптаашкын	1		
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы				
58	Ат оруннарының утказы грамматиктиг демдектери. Ат орнунуң бөлүктери. Арынның ат орну	1		
59	Айтылганың, айтырыгының ат оруннары	1		
60	Тодаргай, тодаргай эвес ат оруннары	1		
61	Синтаксистин грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжыышкыны	1		
62	Өзөк болгаш чагырткан сөс каттыжыышкыны, эге хевири, тургузуу	1		
63	Бөдүүн домак дугайында билиг. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери: медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домаа	1		
64	Домактың грамматиктиг ооргазы. Кол сөс, сөглөкчи	1		
65	Хыналда диктант. Чуңгу	1		
66	Бөдүүн домактарның тургузуунуң аайы-биле янзылары	1		
67	Лексикология, кылыг сөзү, Наречие, ат орну	1		
68	Сөс каттыжыышкыны. Домак	1		

7 КЛАСС (102 шак)

Кирилде тема (1 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Литературлуг тыва дыл болгаш ооң диалектилериниң дугайында.
2. Литературлуг тыва дылдың нормаларын чугаага сагыыры; тыва дылдың диалектилерин девискээр аайы-биле ылгаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Тус черниң ниити чурумалының дугайында сөзүглелди канчаар тургузарының дугайында тайылбыр. «Мээң чайлаам», «Тере-Хөлдүң чалгыглары» азы «Чайгы Кызыл» деп темага чогаадыг-чурумал бижири.

6 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары (7 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. **Лексикадан:** Мергежил сөстери. Терминнер. Быжыг сөс каттыжыышкыннары.
Сөс чогаадылгазындан: Сөстөрниң тыптыр аргалары. Хурааңгай сөстөрниң кожумактарын шын бижири.
Морфологиядан: Ат оруннарының бөлүктери болгаш оларны чугаага шын ажыглаары. Кылыг сөзү болгаш ооң хевирлери. Наречиелерни шын бижири.
2. 6 класска алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Быжыг сөс каттыжыышкыннарын ажыглавышаан, «Тос-Булак аржаанының девискээрин арыглаанывыс» деп темага күш-ажыл чорудулгазының чурумал-тоожуушкунун бижири.

Сөзүглел дугайында билиглер (4 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Сөзүглел дугайында эге билиглер. Сөзүглелдиң кезектерге чардынары, оларның уткалыг кезек болуру, кезектерниң аразында харылзаалыы. Сөзүглелдиң кол бодалы. Чугааның утка болгаш хүлээлгелериниң аайы-биле хевири: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын. Сөзүглелде домактарның чергелешкек болгаш дес-дараалашкак харылзаазының дугайында билиг. Сөзүглелге ажыглаан уран-чечен-аргалар. Сөзүглелди эде тургузар кол хевирлери: план тургузары, допчулай бижири.
2. Сөзүглелдиң темазын, кезектерин тодарадыры. Сөзүглелдиң планын тургузары. Аңгы-аңгы хевирлерниң, жанрларның аайы-биле сөзүглелдерни тургузары. Сөзүглел тургузарда, ооң дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн сагыыры. Сөзүглелди үн доктаашкыннарын кылып, логиктиг ударениелиг сөстөрни ылгап, аянныг номчууру.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Публицистика стилинде сөзүглелди сайгарары.

Морфология. Орфография. Чугаа культуразы (17 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (5 шак)

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар

1. Эдеринчилер болгаш дузалал аттар – дузалал чугаа кезээ. Оларның утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның ылгалы. - *биле* деп эдеринчини аңгылап азы дефистеп бижири. *Дег, ышкаш* деп эдеринчилер бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары.
2. *Дег, ышкаш, -биле, билек* деп эдеринчилерни чугаага шын ажыглаары. Падежтерниң уткаларын дузалал аттар-биле илередири. Янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээри.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны ажыглавышаан, номчаан номунга (чогаалынга) үнелел бээри.

Эвилелдер

1. Эвилелдерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ. Эвилелдерниң бөлүктери: чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдер.
2. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни нарын домактарга хереглээри. Ук домактарга бижик демдектерин ажыглаары. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни чугаага ажыглаары. Синоним эвилелдерни солуп билири.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Эдертиг – сактып алырының болгаш чугаа сайзырадырының бир хевири» деп кыска чугаа кылыры. Кандыг-бир темага эдертигни бижири. (2 шак)

Артынчылар

1. Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Артынчыларның бөлүктери болгаш шын бижилгези.
2. Артынчыларлыг домактарны аянный номчууру. Чоок уткалыг артынчыларны солуп, сөстөргө, домактарга немелде уткаларны кирип билири. Чугааның стильдериниң аайы-биле артынчыларны шын ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Диалог-биле нарынчыткан тоожуушкун янзылыг сөзүглелдиң утказын допчулай чугаалаары.

Аян сөзү. Өттүнүг сөстөр.

1. Аян сөзүнүң утказы болгаш грамматиктиг демдээ, бөлүктери. Аян сөстөрүн шын бижиири. Аян сөстөрүнүң аялга-биле ылгалыры. Аян сөстери бар домакка бижик демдектерин салыры.
Өттүнүг сөстөрүнүң утказы, грамматиктиг демдектери. Өттүнүг сөстөрүнүң бөлүктери болгаш оларның шын бижилгези.
2. Аян сөстөрүн, аян сөстери кирген домактарны аянынг номчууру. Аян сөстөрүн чугаага шын ажыглаары. Өттүнүг сөстөрүнүң хевирлерин билири.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Малчынның аалынга чорааш...» деп темага хайгааралга үндезилээн чурумал кылыры.

Синтаксис. Пунктуация. Чугаа культуразы. (44 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (11 шак)

Сөс каттыжыышкыннары

1. Мурнуку класстарга сөс каттыжыышкыннарының дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Синтаксистинг грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжыышкыны болгаш домактың синтаксистинг кезии болуру. Сөс каттыжыышкынының дугайында билиг. Сөс каттыжыышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы. Сөс каттыжыышкыннарында өзек болгаш чагырткан сөс. Сөс каттыжыышкынында сөстөрнүң холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.
2. Сөс каттыжыышкыннарын чугаага ажыглаары. Өзек (чугула) болгаш чагырткан сөстүң аразында холбаазын тодарадыры. Чоок уткалыг сөс каттыжыышкыннарын чугаага ажыглаары. Башкарылга, хамааржылга, каттыжылга холбаазы-биле каттышкан сөс каттыжыышкыннарының кожумактарын шын тодарадыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Сюжеттиг чурук-биле ажилдаарының чурумун тайылбырлаары. Харылзаалыг чугаа тургузары.

Бөдүүн домак

1. Домак дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Бөдүүн домак дугайында билиг. Сорулгазының болгаш утка-аянының аайы-биле домактарның хевирлери. Кол сөс биле сөглөкчининг харылзаазы (холбаазы). Домакта сөстөрнүң туружу.
Тургузуунуң аайы-биле домактарның янзылары: ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг, делгереңгей болгаш делгереңгей эвес, нарынчыттынган болгаш нарынчыттынмаан, долу болгаш долу эвес.
Бөдүүн домакта ударение.
2. Домактың сөстен болгаш сөс каттыжыышкыннарындан ылгалын бүзүредип шыдаары. Чугааның сорулгазын тодарадып тывары. Аас чугаага үн аяны, логиктиг ударение, сөстөрнүң туружун; бижимел чугаага бижик демдектери, сөстөрнүң туружун билири. Домактың предикаттыг төвүн ылгаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Дыл темаларынга угаап боданыышкын янзылыг сөзүглел тургузары. «Чүве ады биле демдек ады», «Эдеринчилер болгаш

артынчылар», «Демдек ады болгаш наречие» деп темаларның кайы-бирээзинге деңнелгелиг сайгарылга кылган угаап боданыышкынныг чогаадыг бижири. (2 шак)

Ийи чугула кежигүннерлиг бөдүүн домактар

Домактың чугула кежигүннери.

1. Кол сөс болгаш сөглекчи дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Домактың чугула кежигүннери. Кол сөстүң илереттинери. Кол сөстүң көргүзүкчүлери. Сөглекчи, ооң илереттинери. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглекчилер. Ат сөстүг составтыг сөглекчилер. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тире. Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөр.
2. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында көргүзүкчү чокта, домактың аялгазын шын чугаалаары. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерниң янзыларын ажыглаары. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерлиг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Немелде билиглер төвүнүң сайзырааны» азы «Школада тыва хүреш секциязының ужур-дузазы» деп темага үр үениң дургузунда хайгааралдарның түңнели болур материалга үндезилээн чурумал янзылыг (чечен чогаал стилинге) чогаадыгны бижири.

Домактың ийиги черге кежигүннери.

1. Домактың ийиги черге кежигүннериниң дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Немелде. Дорт болгаш доора немелделер. Оларның илереттинери. Тодарадылга болгаш капсырылга, оларның илереттинери. Байдалдар, оларның утка аайы-биле бөлүктери: үениң, туруштуң, чылдагаанның, сорулганың, кылдыныг аргазының байдалдары. Байдалдарның илереттинери. Делгерөңгей болгаш делгерөңгей эвес домактар дугайында билиг.
2. Домактың ийиги черге кежигүннерин аңгылаар, оларның хевирлерин таныыр болгаш илереттинерин тодарадыры. Делгерөңгей эвес домакты ийиги черге кежигүннери-биле делгередири. Домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Делгерөңгей болгаш делгерөңгей эвес домактарны ажыглавышаан, спорттуң кандыг-бир хевириниң чурумалын бижири.

Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактар.

1. Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактар дугайында ниити билиг. Тодаргай арынныг домак. Тодаргай эвес арынныг домак. Арын чок домактар. Ат домактары. Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.
2. Синтаксистиг синонимнер болур чаңгыс чугула кежигүннүг болгаш ийи чугула кежигүннерлиг бөдүүн домактарны ажыглап, солуштурары. Чүвелерниң, байдалдың, пейзажтың чурумалын көргүзөрдө, ат домактарын ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Бойдус болуушкуннарын чуруп көргүскен кезектерлиг тоожуушкундан үзүндүлөр-биле ажыл. Оларны допчулай болгаш делгереди дамчыдып чугаалаары.

Долу болгаш долу эвес домактар

1. Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг. Домак сөстөр.
2. Диалог чугаага долу эвес домактарны ажыглаары. Долу эвес домактарны янзы-бүрү байдалдарга ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Публицистика стилинде сөзүглел дугайында чугаа кылыры. «Мерген хемче аян-чорук» деп темага орук демдеглелдерин тургузары.

Нарынчылтынган бөдүүн домактар.

Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар

1. Нарынчылтынган бөдүүн домактар дугайында билиг. Домактың чаңгыс аймак кежигүннериниң дугайында билиг. Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер. Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес кежигүннер (тодарадылгалар). Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга түңнекчи сөстөр болгаш оларга ийи сек биле тире демдекти салыры.
2. Домакта чаңгыс аймак кежигүннерни санай адаарда база түңнекчи сөстөр барда, үн аянын сагыыры. Бөдүүн домакты нарынчыдар чаңгыс аймак кежигүннерни тып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга чөп хереглээри. Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчылтынган домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Тыва улустуң хөөмей-сыгыдынга азы хөөмейжи ыраажы кижиниң дугайында бөдүүн сөзүглелди делгереди сайзырадыры. Сөзүглел-биле ажыл.

Адалгаларлыг, кирилде сөстөрлиг, кирилде домактарлыг домактар.

1. Адалга. Делгереңгей адалга. Адалгалыг домакка бижик демдээ. Кирилде сөстөрлиг домактар. Кирилде домактар. Домакка кирилде сөстөр, кирилде домактар, аян сөстери барда, бижик демдектери. Адалгалар, кирилде сөстөр болгаш аян сөстөриниң сөзүглел тургузарынга үжур-дузазы.
2. Чугааның байдалыга дүүштүр бөдүүн адалганы делгереңгейжидери. Кирилделерлиг (кирилде сөс болгаш кирилде домактыг) домактарның тускайлаар аялгазын сагыыры, оларга бижик демдектерин салыры. Бөдүүн домакты нарынчыдар адалгаларны, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарны тып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга чөп хереглээри.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Адалгаларны болгаш кирилделерни ажыглавышаан, «Тарылга шөлүн белеткээри» азы «Тарылга үезинде» деп темага чогаадыг-тоожуушкун бижири.

7 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын (12 шаг)

Чугаа сайзырадылгазы. (2 шаг)

Төрээн дыл дугайында бодалдарга, цитаталарга, бодунуң чедип алганы билиглеринге даянмышаан, «Төрээн дыл – чонувустуң төөгүзү, чаңчылдары» деп темага кыска төлевилел тургузары.

7-ги класстың тыва дыл кичээлдеринин календарь-тематиктиг планы.**Өөредилге планы-биле шупту-102 шак. Неделяда-3 шак**

Программазы: Ниити өөредилге черлеринге кол ниити өөредилгениң чижек программазы, Кызыл, 2023ч

Ному:Автору: Куулар Е.М, Оюн Т.Б, Сарыглар Ч.А

Тыва дыл, 7кл. Кызыл-2023ч

№	Кичээлдерниң темалары.	Шагы	Ай, хүнү.	
			план	факт
Дыл дугайында ниити билиглер				
1	Тыва дыл – күрүне дылы			
2.	<u>Тыва дыл – тыва чоннун өнчүзү</u>	1		
3.	Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы	1		
4.	Литературлуг дылдың стильдери	1		
6 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын				
5.	Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Морфология	1		
Морфология. Кылыг сөзү. Орфография. Чугаа культуразы				
6.	Кылыг сөзүнүн утказы, грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези	1		
7.	Кылыг сөстөринин уткалыг бөлүктери	1		
8	Кылыг сөзүнүн дөзү	1		
9	Кылыг сөзүнүн чогаадылгазы. Морфологтуг арга	1		
10	Синтаксистиг арга	1		
11	Дузала кылыг сөстөринин дугайында билиг	1		
12	Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстери	1		
13	Кылыг сөзүнүн болур болгаш болбас хевирлери	1		
14	Кылыг сөзүнүн залогтары	1		
15	Болдуруушкун залогу. Болчуушкун залогу	1		
16	Эгидиешкин залогу. Качыгдаашкын залогу	1		
17	Кылыг сөзүнүн видтери. Тодаргай эвес вид. Доозулган вид	1		
19	Дагыннаан вид. Болбастаар вид	1		
20	Ритмиктиг вид. Дүрген вид.	1		
21	Хыналда диктант. Карангы дуне	1		
22	Частырыглар-биле ажил	1		
Причастиелер				
23	Причастие – кылыг сөзүнүн тускай хевири	1		
24	Эрткен үениң причастиези	1		
25	Келир үениң причастиези	1		
26	Болгалак үениң причастиези. Болгу дег үениң причастиези.	1		
Деепричастиелер				
26	Деепричастие – кылыг сөзүнүн өскерилбес тускай хевири	1		
27	Кожаланчак деепричастие	1		
28	Катгышкак деепричастие	1		
29	Эрткен деепричастие. Болбас деепричастие	1		

30	Үдекчи деепричастие. Кызыгаарлаар деепричастие	1		
31	Зачет кичээл. Кылыг сөзүнүң тускай хевирлеринге	1		
Наклонениелер				
32	Кылыг сөзүнүң наклонениелери	1		
33	Болуушкун наклонениези, ооң үелери. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези.	1		
34	Болуушкун наклонениезиниң амгы үези	1		
35	Болуушкун наклонениезиниң келир үези	1		
36	Дужаал наклонениези	1		
37	Даар наклонение	1		
38	Чөпшээрел наклонениези. Кызыгаарлаар наклонение	1		
39	Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы	1		
40	Кылыг сөзүңге катаптаашкын	1		
Өттүнүг сөстөр				
41	Өттүнүг сөстөр	1		
42	Өттүнүг сөстөрниң ажыглалы	1		
Наречие. Орфография. Чугаа культуразы				
43	Наречие	1		
44	Наречиелерниң чогаадылгазы, оларны шын бижири	1		
45	Наречие тургузар өске аргалар			
46	ДИКТАНТ. Чунгу	1		
47	Частырыглар-биле ажыл	1		
48	Үениң наречиези	1		
49	Туруштуң наречиези	1		
50	Сорулганың, чылдагаанның наречиези	1		
51	Кылдыныг аргазының наречиези	1		
52	Хемчегниң наречиези	1		
53	Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгап алыры	1		
54	Наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазы	1		
Дузалал чугаа кезектери				
55	Эвилелдер. Чагырыштырбас эвилелдер	1		
56	Чагырыштырар эвилелдер	1		
57	Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазы	1		
58	Эдеринчилер болгаш дузалал аттар	1		
59	Эдеринчилерни өске чугаа кезектеринден ылгаары	1		
60	Эдеринчилерниң морфологтуг сайгарылгазы	1		
61	Артынчылар	1		
62	Артынчыларны бөлүктээри болгаш шын бижири	1		
63	Аян сөзү	1		
64	Аян сөстөриниң морфологтуг сайгарылгазы	1		
65	Дузалал чугаа кезектери болгаш аян сөстөрүн чугаага ажыглаары	1		
68	Эдертиг. Бөрттүг дилги	1		
69	Эдертиг. Бөрттүг дилги	1		

Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы

71	Сөзүглел дугайында билиг	1		
72	Сөзүглелдиң темазы болгаш кол бодалы	1		
73	Сөзүглелдерниң янзылары	1		
74	Тоожуушкун	1		
75	Чурумал	1		
76	Угаап боданыышкын	1		
77	Диалогту аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары	1		
78	ЧС.Чогаадыг «Келир үеде кым болур мен»	1		
79	ЧС.Чогаадыг «Келир үеде кым болур мен»	1		
80	Быжыгл: Мергежилгелер-биле ажыл	1		
81	Чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстери.	1		
82	Түңнекчи сөстөргө бижик демдектерин салыры	1		
83	Домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазы	1		
83	Зачет: Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар			
84	ЧС: Чогаадыг. «Аваның буянныг холдары».	1		
85	ЧС: Чогаадыг. «Аваның буянныг холдары».	1		
86	Адалга дугайында билиг	1		
87	Адалга. Делгеренгей адалга.	1		
88	Адалгалыг домакка бижик демдектерин шын салыры.	1		
89	Диктант	1		
90	Кирилде сөстерлиг домактар.	1		
91	Кирилде сөстерлиг домактарга бижик демдектери.	1		
92	ЧС: Эдертиг. Бөрттүг дилги	1		
93	ЧС: Эдертиг. Бөрттүг дилги	1		
94	Зачет: Адалгалыг, кирилде сөстерлиг домактар.	1		
95	Катаптаашкын: Сөс каттыжыышкыннары.	1		
96	Ийи чугула кежигүннүг домактар. Синтаксистиг сайгарылгалар.	1		
97	Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар.Синтаксистиг сайгарылгалар.	1		
98	Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар. Синтаксистиг сайгарылгалар	1		
99	Адалгалыг домактар	1		
100	Хыналда диктант.	1		
101	Частырыглар-биле ажыл	1		
102	Түңнел кичээл.	1		

8 КЛАСС (68 шак)

Кирилде тема (1 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Бүгү делегейниң төрээн дылдар болгаш тыва дыл хүнүнүң дугайында.
2. Бүгү делегейниң төрээн дылдар хүнүн кажан, каяа, чүге доктаатканын билири. Тыва дыл хүнүнүң уjur-дузазын тайылбырлаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Төрээн дылывысты кадагалаалыңар!» деп темага кижиниң төрээн дылын хумагалаарынче угланган кыйгырыг-илеткелди кылыры.

7 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары (7 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Дузалал чугаа кезектери болгаш аян сөстери, өттүнүг сөстөр. Сөс каттыжыышкыны болгаш оларның холбаалары. Бөдүүн домак. Ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактар. Домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүңнери. Чаңгыс аймак кежигүңнерлиг домактар. Адалгалар, кирилделер болгаш аян сөстөрлиг домактарга бижик демдектери.
2. Бөдүүн домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры, бижик демдектерин сагыыры
3. Чугаа сайзырадылгазы: Сөзүглелде микротемалар дугайында. Тыва эки турачылар дугайында сөзүглелге эдертиг бжири.

Тускайлаан кежигүңнерлиг домактар (8 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Тускайлаашкын дугайында билиг. Тускайлаан кежигүңнерге бижик демдектери. Капсырылгаларны тускайлаары. Кылдыныг аргазының деңнелгелиг байдалдарын тускайлаары. Причастие болгаш деепричастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары. Тускайлаан кежигүңнерлиг домактарның сөзүглел тургузарынга уjur-дузазы.
2. Тускайлаан кежигүңнерни интонация аргазы-биле аңгылаары. Домакты тускайлаашкын-биле нарынчыдары. Бөдүүн домакты нарынчыдар тускайлаашкынның янзы-бүрү хевирлерин тып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга чөп хереглээри.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Чоннар аразында эп-найырал» деп темага нарынчттынган домактар кирген дыңнадыг кылыры.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар (6 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында.
Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг. Дорт чугааның мурнунда болгаш соонда авторнуң сөстери. Дорт чугааның иштинде авторнуң сөстери. Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери. Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери. Дорт чугаалыг домактарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.
2. Дорт чугааны авторнуң сөстеринден аялга дузазы-биле ылгалдыр чугаалаары. Өске кижиниң чугаазын дорт чугаа-биле, доора чугаа-биле дамчыдары. Дорт чугааны дораа чугаа кылдыр өскертири.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Публицистика стилинге агитастыг азы байыр чедирген чугаа тургузары.

Нарын домак (23 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары: кожумактар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, артынчылар, үн аяны.
2. Нарын домакта бөдүүн домактарның чугула кежигүннерин тып, кызыгаарын айтыры, каттыжар аргаларын тодарадыры. Нарын домактың хевирлерин ылгаары. Нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Төөгүнүң, культураның тураскаалдарының дугайында чурумалдар кирип, «Тураскаалдар чүнү чугаалап турарыл?» деп чогаадыг-тоожуушкунну делгереңгей план езугаар бижири.

Чагырышпаан нарын домак

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Чагырышпаан нарын домактар дугайында билиг, оларга бижик демдектери. Чагырышпаан нарын домактарның янзылары: эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак, эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.
2. Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаары, оларның шын номчууру. Чагырышпаан нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Бөдүүн болгаш нарын домактарны ажыглавышаан, даап бодаанынга үндезилеп, «Мээң хоорайымның (суурумнуң) келир үези» деп темага чогаадыг бижири.

Чагырышкан нарын домак

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларның холбажыр аргалары. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: үениң, немелдениң, тодарадылганың, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың,

чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.

2. Чугаага янзы-бүрү тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактарны ажыглаары. Чагырышкан нарын домактарга бижик демдектерин салырын бадыткаары. Чагырышкан арын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Чагырышкан нарын домактарны ажыглавышаан, чечен чогаалдан үзүндүнү бодунуу-биле делгередип сайзырадыры.

8 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын (13 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (4 шак)

«Төлөптүг чорук» деп темага солунче материалды белеткээри, сөзүглелин тургузары. (2 шак)SMS-чагаалар бижиириниң чуруму. Удур-дедир SMS-чагаа бижири. Вайберге чарлал кылыры. (2 шак)

8-ки класстың тыва дыл кичээлдеринин календарь-тематиктиг планы.**Өөредилге планы-биле шупту-68 шак. Неделяда-2 шак**

Программазы: 5-11 класстарга программалар, Кызыл-1994.

Ному: Автору:М.Д. Биче-оо, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн.

Тыва дыл, Кызыл-2006ч

Кичээлдин темазы	Шагы	Ай, хүнү	
		План	Факт
Дыл дугайында ниити билиглер			
1	Өррэн дылдарны камгалап-кадагалаары	1	
2	Тыва дыл болгаш улустарның аас чогаалы	1	
3	Тыва дыл – чечен чогаалдың дылы	1	
4	Чечен чогаал стили	1	
7 класка өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары(4ш)			
5	Кылыг сөзү	1	
6	Наречие. Өттүнүг сөстөр	1	
7	Дузалал чугаа кезектери	1	
8	Сөзүглел	1	
Синтаксис. Сөс каттыжышкыны			
9	Сөс каттыжышкыннарының грамматиктиг уткалары	1	
10	Сөс каттыжышкыннарының өзек сөзүнүң аайы-биле бөлүктөрү	1	
11	Сөс каттыжышкыннарының холбаалары. Башкарылга холбаазы	1	
12	Хамааржылга холбаазы	1	
13	Каттыжылга холбаазы	1	
14	Сөс каттыжышкыннарының синтаксистиг сайгарылгазы	1	
15	ЧС:Эдертиг: Кедергей-ле байлак оран.	1	
16	ЧС:Эдертиг: Кедергей-ле байлак оран.	1	
Бөдүүн домак			
17	Бөдүүн домак дугайында билиг	1	
18	Ийи составтыг домактар	1	
19	Кол сөс, ооң илереттинери. Кол сөстүң көргүзүкчүлери	1	
20	Сөглекчи, ооң илереттинери	1	
21	Хыналда диктант. Кавай	1	
22	Частырыглар-биле ажыл.	1	
23	Сөглекчинин хевирлери. Кылыг сөстүг сөглекчилер	1	
24	Составтыг ат сөстүг сөглекчилер	1	
25	Кол сөс биле сөглекчинин аразында тире	1	
26	Сөглекчинин составында модальдыг сөстөр	1	
Домактың ийиги черге кежигүннери			
27	Домактың ийиги черге кежигүннери	1	
28	Немелде. Дорт болгаш доора немелделер, оларның	1	

	илереттинери			
29	Тодарадылга, ооң илереттинери. Капсырылга дугайында билиг	1		
30	Байдалдар, оларның утка аайы-биле бөлүктери	1		
31	Үениң байдалы, ооң илереттинери	1		
32	Кылдыныг аргазының, туруштуң байдалдары, оларның илереттинери	1		
33	Чылдагаанның, сорулганың байдалдары, оларның илереттинери	1		
34	Хемчегниң байдалы, ооң илереттинер	1		
35	ЧС.Эдертиг	1		
36	ЧС.Эдертиг	1		
37	Делгереңгей болгаш делгереңгей эвес доматар	1		
Чаңгыс составтыг домактар				
38	Чаңгыс составтыг домактар дугайында билиг. Ат домаа	1		
39	Тодаргай арынның домак	1		
40	Тодаргай эвес арынның домак. Ниити арынның домактар	1		
41	Арын чок домактар	1		
42	Чаңгыс составтыг бөдүүн домактарның сөзүглелдерге ажыглалы	1		
43	Чаңгыс составтыг домактарның синтаксистиг сайгарылгазы	1		
Долу болгаш долу эвес домактар				
44	Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг. Домак сөстөр	1		
Нарынчылтынган домактар				
45	Нарынчылтынган домактар дугайында билиг	1		
46	Домактың чаңгыс аймак кежигүннер дузазы-биле нарынчылтынары	1		
47	Чаңгыс аймак кежигүннерниң илереттинер	1		
48	Чаңгыс аймак кежигүннерниң холбажыр аргалары	1		
49	Чаңгыс аймак кежигүннерге бижик демдектери	1		
50	Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга түңнекчи сөстөр болгаш оларга бижик демдектери	1		
51	Тускаайлаан кежигүннүг домактар, оларның ужур-дузазы	1		
52	Домактың делгереңгей кежигүннер-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери	1		
53	Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгереңгей тодарадылгалар-биле домактың нарынчылтынары	1		
54	Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгереңгей байдал-биле домактың нарынчылтынары	1		
55	Деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгереңгей кежигүннер-биле домактың нарынчылтынары	1		
56	Делгереңгей болгаш делгереңгей эвес адалгалар.	1		

	Домактың адалгалар-биле нарынчылтынары			
57	Адалгалыг домактарга бижик демдектери	1		
58	Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар дугайында билиг.	1		
59	Домактың кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери.	1		
60	Нарынчылтынган домактарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы	1		
61	Нарынчылтынган домактарның синтаксистиг сайгарылгазы	1		
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы				
62	Чаңгыс кижиниң чугаазының янзылары. Тоожуушкун	1		
63	Чурумал, Угаап боданыышкын	1		
64	Диалог болгаш чугаа культуразы	1		
65	Диалог, полилог болгаш монолог – чугааның хевирлери	1		
66	Сөс каттыжыышкыны	1		
67	Хыналда диктант	1		
68	Частырыглар-биле ажыл	1		

9 КЛАСС (68 шак)

Кирилде тема (1 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Чоннуң культура болгаш төөгүзүнүң ооң дылынга илереттинип келириниң дугайында. Тыва улустуң чугаа этикеди.
2. Тыва улустуң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры. Тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин өөредилгениң ажил-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрнүң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүң дугайында дыңнадыг белеткээри.

7-8 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары (3 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Бөдүүн домак. Тускайлаан кежигүннерлиг домактар. Нарын домак. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.
2. 7-8 класстарга алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Кыска чечен чугааның сөзүглели-биле ажилдаары. Ында кол теманы тодаратпышаан, допчулай бижири.

Сөзүглел дугайында билиглер (4 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Сөзүглел дугайында билиг. Сөзүглелдиң кол демдектери (кезектерниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру, грамматика талазы-биле харылзаалыы, утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалыы), темазы, кол утказы, микротемазы (кыска темаларга чардынганы). Абзацтың чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болуру. Чугааның утка болгаш хүлээлгелериниң аайы-биле хевири: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын. Сөзүглелдиң тургузуу, планы. Сөзүглелде теманы сайзырадырының аргалары. Улуг хемчээлдиг сөзүглелди эде тургузар кол хевирлери: план тургузары, тезис, допчулай бижири, аннотация.
2. Сөзүглелди ооң темазының, утказының, тургузуунуң аайы-биле сайгарары. Сөзүглелде дүлгүүр сөстөрни тып билири болгаш оларның аайы-биле сөзүглелде кол бодалды болгаш ооң темазын тодарадып билири. Сөзүглелдиң планын тургузары. Сөзүглелди уткалыг кезектерге чарып, дылының онзагайын сайгарары. Чугааның сорулгазының, темазы азы кол бодалының аайы-биле, кымга адрестээнин, байдалын барымдаалап сөзүглелде дылдың (чугааның) кандыг аргаларын ажыглаанын сайгарары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагып, аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдерин тургузары. Аас болгаш бижимел чугааның чижектерин үнелеп, өскертири.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Дорт болгаш доора чугаа, цитаталарны ажыглавышаан, «Өг – көшкүн чоннарның оран-савазы» деп темага сөзүглел тургузары.

Синтаксис болгаш пунктуация (3 шак)

1. Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Нарын синтаксистиг конструкцияларның кезектериниң чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес болуру.
2. Сөзүглелден нарын синтаксистиг конструкцияларны тып, оларны сайгарып билири, аялгазын шын номчууру, чугаа шын ажыглаары.

Дыл дугайында ниити билиглер (4 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказы. Дыл эртеми болгаш ооң бөлүктери. Эң нептереңгей дылдар. Төрел дылдар дугайында билиг. Тыва дылдың төрел дылдары. Тыва дыл - түрк дылдарның бирээзи. Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу. Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың хөгжүлдези. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, хоорай улзунун бөдүүн чугаазы, мергежил сөстөрүнүң хевирлери, жаргоннар.

Лингвистиканың дыл дугайында эртем болуру.

Тыва дыл – Тыва Республиканың күрүне дылдарының бирээзи. Тыва дылдың тыва чонга ажык-дузазы.

Тыва дылдың шинчээчилери.

2. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказын, дыл эртемин болгаш ооң бөлүктөрүн, тыва дылдың төрел дылдарын билири. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, чаа делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медегереп билири. Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медегереп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бүрү хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан медегереп билири. Түрк дылдарның сайзыралының дугайында кол чүүлдерни таныштырары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Сөзүглелдиң кезектерин сагындырары. Дириг амытаннар азы бойдус дугайында сөзүглелге эдертиг бижири.

Стилистика (6 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Стилистика дугайында билиг. Ном болгаш чугаа стильдери. Чугаалажыр стиль; эртем стили, публицистика стили, албан-херек стили, чечен чогаал стили. Стильдерниң кол демдектери. Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар.

Эртем (үнөнел, аннотация, улус мурнунга чүве чугаалаары илеткел, статья, рецензия), публицистика (улус мурнунга чүве чугаалаары, статья, интервью алыры азы аңаа киржири, орук демдеглелдери кылыры), албан-херек (хол

үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме) стильдериниң, аас чугааның (чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары) кол жанрлары.

Синонимика - стилистиканың кол өзээ. Лексиканың стиль синонимнери. Грамматиканың стиль синонимнери.

2. Чугааның аянын барымдаалап, ооң стилин тодарадып билири, стильдерни ылгаары. Сөзүглелге синонимнерни чөптүг ажыглаары.

Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар, хевирлеринге бижимел чугааларны тургузары. Эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле чүве чугаалаары; маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээринге киржири.

Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медресеп билири.

Харылзажылганың сорулгазынга болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжыышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалынга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан херек медээни тып, шилип, янзы-бүрү ажил-чорудулгага шын ажыглаары.

Лексикология болгаш фразеологияның кол илередир аргаларын чечен чогаалда болгаш амыдыралда ажыглаанын хайгаараары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Бердинген сөзүглел-биле холбавышаан, чогаадыг бижири. Авторнуң бодалы-биле чөпшээрешкенин аза чөпшээрешпээнин чиге илередири. Ажыглаан сөзүглелинден 2-3 цитатаны бодалын бадыткаары-биле ажыглаары.

Чугаа культуразы (5 шак)

1. Чугаа культуразының дугайында билиг. Литературлуг дыл, ооң нормалары. Фонетика болгаш орфоэпия (шын адалга) талазы-биле нормалар. Лексика талазы-биле нормалар. Грамматиктиг нормалар. Сөстөрни ажыглаарының, орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар. Аас болгаш бижимел чугааның кол-кол негелделери. Тыва дылдың словарьлары, оларның тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдип алырынга ужур-дузазы.
2. Аас болгаш бижимел чугаага литературлуг дылдың нормаларын сагывышаан, ооң стиль аргаларын чөп ажыглаары.

5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдерни түңнээри (4 шак)

1. Лексика, фонетика, грамматика (морфология биле синтаксис), шын бижилге.
2. Ук темалар талазы-биле өөрөнгөн чүүлдерни системажыдып, түңнээри.

**9-ку класстың тыва дыл кичээлдеринин календарь-тематиктиг планы.
Өөредилге планы-биле шупту-68 шак. Неделяда-2 шак.**

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Ай, хүнү	
			План	Факт
1	8-ки класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын	1		
Дыл дугайында ниити билиглер		1		
2	Тыва дылдың чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле харылзаалы	1		
3	Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-дузазы болгаш хүлээлгелери	1		
4	Бижиктин баштайгы хевирлери	1		
5	Орхон-енисей бижиктери	1		
6	Төвүт болгаш эрги моол бижиктер, оларның тыва дыл-биле холбаалы	1		
7	Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери	1		
8	Тыва дыл шинчилекчилери	1		
9	Тыва дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери. Литературлуг дыл	1		
10	Литературлуг эвес дыл	1		
11	Хыналда диктант. Уйгу чок Улуг-Хем	1		
12	Тыва дыл социал четкилерде	1		
13	Дыл дугайында катаптаашкын	1		
14	Харылзаалыг чугаа: тыва дылдың амгы үеде байдалы.	1		
Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар				
15	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар	1		
16	Дорт чугаа болгаш авторнуң сөстери. Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери	1		
17	Доора чугаа. Доора чугаалыг домактарга бижик демдектери	1		
18	Цитата аңаа бижик демдектери	1		
19	Дорт чугаалыг домактар болгаш цитаталарның сөзүглелдер тургузарынга ужур-дузазы.	1		
20	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларга катаптаашкын.	1		
Синтаксис болгаш пунктуация				
21	Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактын бөдүүн домактан ылгалы	1		
22	Нарын домактарның бөлүктери	1		
23	Нарын домактын кезектериниң аразында холбажыр аргалары	1		
24	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Чагырышпаан нарын домактарның кезектериниң холбажыр аргалары	1		
25	Үн аяны болгаш каттыштырар эвилелдер дузазы-биле	1		

	холбашкан чагырышпаан нарын домактар			
Чагырышпаан нарын домак				
26	Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домак	1		
27	Аңгылаштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домак	1		
28	Хыналда диктант. Тудугда	1		
29	Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы	1		
30	Чагырышпаан нарын домакка катаптаашкын	1		
31	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың туружу.	1		
32	Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домактарның холбажыр аргалары	1		
Чагырышкан нарын домак				
33	Үениң тайылбыр домаа	1		
34	Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары	1		
35	Немелдениң тайылбыр домаа	1		
36	Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери	1		
37	Тодарадылганың тайылбыр домаа	1		
38	Даар байдалдың тайылбыр домаа	1		
39	Чөрүлдээниң тайылбыр домаа	1		
40	Сорулганың тайылбыр домаа	1		
41	Чылдагаанның тайылбыр домаа	1		
42	Деңнелгениң тайылбыр домаа	1		
43	Туруштуң тайылбыр домаа	1		
44	Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа	1		
45	Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы	1		
46	Чагырышкан нарын домакка катаптаашкын	1		
47	Хөй кезектерлиг чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактар	1		
48	Нарын синтаксистиг конструкциялар	1		
49	Нарын домактарга бижик демдектери	1		
50	Синтаксис болгаш пунктуацияга катаптаашкын	1		
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы				
51	Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери	1		
52	Сөзүглелдиң кол темазы, кол бодалы	1		
53	Сөзүглелдиң уткалыг кезектери. Сөзүглелдиң кезектериниң аразында харылзаалы	1		
54	Абзац дугайында билиг	1		
55	Сөзүглелдиң планы. Тезис. Аннотация. Конспект	1		
Стилистика болгаш чугаа культуразы				

56	Стилистика дугайында билиг	1		
57	Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар	1		
58	Ном стили, ооң янзылары	1		
59	Албан-херек стилиниң жанрлары	1		
60	Публицистика стилиниң жанрлары. Солунга статья, интервью, репортаж, орук демдеглелдери	1		
61	Чугаа стилиниң жанрлары	1		
62	Чечен чогаал стили.Чечен чогаал дылы болгаш ооң онзагайы	1		
63	Лексиканың стиль синонимнер	1		
64	Грамматиканың стиль синонимнери	1		
65	Диалог. Монолог. Полилог	1		
66	Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг	1		
67	Фонетика болгаш орфоэпия талазы-биле нормалар.Лексика талазы-биле нормалар	1		
68	Грамматиктиг нормалар.Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар. Сөзүглел-биле ажылдың хевирлери.	1		

10-11 КЛАССТАРГА ПРОГРАММА

10 КЛАСС (68 шак)

Дыл дугайында ниити билиглер (3 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. Дыл – кижилерниң харылзажырының чугула чепсээ, ооң ниитилел хүлээлгелери. Дылдарның өг-бүлезиниң дугайында билиг. Бурунгу түрк дылдарның өг-бүлези. Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи, ооң өске түрк дылдар-биле төрөл демдектери.
Түрк дылдарның бурунгу хевирлериниң бирээзи – бурунгу түрк орхон-енисей бижиктериниң дылы. Руниктиг бижиктиг тураскаалдарның шыгжаттынганы. Бижимел тураскаалдарның хевирлери болгаш жанрлары.
Амгы тыва дылдың ажыглаттынып турар хевирлериниң дугайында билиг. Литературлуг дыл, ооң нормалары.
Дылдың ажыглаттынарының бир хевири – диалект. Тыва дылдың диалектилери, оларның бөлүктээшкени.
Массалыг медээ чепсектериниң дылы. Оларның тыва чугаа культуразын сагып турары болгаш хажыдыышкыннары.
2. Түрк дылдар болгаш тыва дыл дугайында билиглерин бадыткап, түңнөп, дамчыдып, амыдыралга ажыглаары. Бижиктиг тураскаалдарның шыгжаттынганын тайылбырлаары. Амгы тыва дылдың ажыглаттынып турар хевирлерин билири. Литературлуг дылдың нормаларын сагыыры. Радио-, теледамчыдылгаларның, солун-сеткүүлдүң, хөй-ниити черлеринде чарлалдарны хайгаараары, ында дыл частырыгларын тывары болгаш оларны болдурбас дээш чүнү кылырын медресеп билири.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Бичии чаштың эртемче чүткүлүн оттуруп, өөредип-кижизиткен башкызынга азы дыл дугайында билиглерни берген эртемденнерге тураскааткан «Баштайгы башкым дугайында сактыышкыннар» деп темага публицистика стилинге чогаадыг-тоожуушкун бижири.

Фонетика. Графика. Орфография. Орфоэпия. (3 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. Фонетика дугайында ниити катаптаашкын.
Ажык эвес үннерниң сөс иштинге дөмейлежири (ассимиляция).
Үн болуушкуннары. Үннерниң чидери болгаш ооң түңнелдери. Сөс иштинге туружунуң аайы-биле үннерниң өскерли бээри (үннер солчулгазы), протеза, эпитеза, эпентеза.
Ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазы. Тыва алфавиттиң кыска төөгүзү.
Тыва орфоэпияның чугула айтырыглары.

2. Тыва дылда үн болуушкуннарын тодарадып, бадыткаары.
Кижиге амыдыралының сайзыралының төөгүзүңгө бижиктиң ужур-дузазын медресе билири. Орфографтыг словарьларны ажыглаары.
Транскрипция дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижириниң онзагайларын тайылбырлаары. Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнеринге хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри. Фонетиктиг сайгарылганы кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгасы: «Кижиниң холунуң үжүү чүнү илередип болурул?» деп темага угаап боданышкынныг чогаадыг. (Бижип турар үеде кижиниң сагыш-сеткил байдалын, хоойлу езугаар хол үжүүн салганының ужур-утказын, төөгүлүг бадыткалдыын илереткен дээш, оон-даа өске барымдааларга даянып, харылзаалыг чугаа тургузары.)

Лексика, фразеология болгаш чугаа культуразы. (3 шак)

Чугаа сайзырадылгасы (3 шак)

1. Дылдың сөс курлавырының дугайында билиг.
Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг уткалары.
Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр. Сөстүң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Табу болгаш эвфемизмнер.
Ниити түрк, чиңгине тыва лексика. Үлегерлээн лексика. Ажыглалының аайы-биле бөлүктээри.
Ономастика.
Фразеология дугайында билиг.
Тыва лексикография, амгы үеде ажыглаттынып турар словарьларның хевирлери.
2. Сөстүң дорт, доора болгаш көжүргөн уткаларын чугаага ажыглаары. Сөстүң көжүргөн уткаларын чечен чогаал болгаш публицистика стильдеринге ажыглаанын хайгаараары.
Тыва дылдың словарь составында ниити ажыглалдың болгаш ховар, кызыгаарлыг ажыглалдың, тывылган угунуң аайы-биле сөстери тодарадып, ылгаары. Синонимнер, антонимнер, омонимнерниң бот-боттарындан ылгалын билири.
Сөстөрни болгаш быжыг сөс каттыжыышкыннарын лексиктиг утказын барымдаалап, чугааның байдалына болгаш сорулгаларына дүүштүр ажыглаары. Ниити хереглеттинер сөстөрниң болгаш быжыг сөс каттыжыышкыннарының лексиктиг утказын тайылбырлап, оларга синонимнер болгаш антонимнер тывары.

Бодунуң болгаш өскениң аас болгаш бижимел чугаазына сөстөрни, быжыг сөс каттыжыышкыннарын чөп, уран-мерген ажыглаанын үнелээри.

Сөстөрниң утказын, үлегерлеп алган угун, ажыглаттынарын, диалектизмнер бе, мергежил сөстери бе, быжыг сөс каттыжыышкыннары бе дээрзин тодарадыры.

Сөстүң утказын тайылбырлап, лексиктиг сайгарылганы кылыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Школаны доозупкаш, шилип алыры мергежилинге хамаарышкан «Онзагай кижилер дугайында эң-не сонуургап номчаан чүүлүм» деп темага үнелел- сайгарылга.

Сөс тургузуу, сөс чогаадылгазы болгаш оларга хамаарышкан орфография, чугаа культуразы. (2 шак)

1. Тыва дылда сөстөрниң тургузуу болгаш кезектери, оларның хевирлери.
Сөс чогаадылгазының кол аргалары: морфологтуг болгаш синтаксистиг аргабиле сөстөрниң тургустунары.
2. Сөстүң уткалыг кезектериниң (дазыл, чогаадылга, хевир тургузар, өскертилге кожумактары) чугула демдектерин ылгаары, сөстү кезектерге чарары. Сөс чогаадыр аргаларны ылгаары. Чечен чогаалга сөс чогаадылгазының аргаларын хайгаараары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Янзы-бүрү материалдарга даянып, «Тываның тос чүзүн малының төөгүзү» деп темага тыва инек, тыва аът, тыва ыт дугайында кыска чурт-шинчилел ажылының түңнелин бжири.

Морфология (14 шак)

1. Тыва дылда чугаа кезектериниң дугайында ниити билиг.
2. Тускай болгаш дузалал чугаа кезектерин, аян сөстөрүн болгаш өттүнүг сөстөрүн ылгаары.

Аттыг чугаа кезектери, оларга хамаарышкан орфография болгаш чугаа культуразы

1. Чүве адының грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери болгаш синтаксистиг ролю. Чүве аттарының лексика-семантиктиг бөлүктери. Чүве аттарының сан, падеж, хамаарылга категориялары. Оларның ужур-утказы, тургустунары. Үлегерлеп чүве аттарының падежтерге болгаш хамаарылга хевиринге өскерлири, оларны шын бжири.

Демдек адының грамматиктиг утказы, синтаксистиг ролю. Демдек аттарының тургустунары. Демдек аттарының уткалыг бөлүктери. Шынарының демдек аттарының чадалары.

Сан адының грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери болгаш синтаксистиг ролю. Сан аттарының бөлүктери, оларның кожумактарын шын бжири.

2. Аттыг чугаа кезектериниң ылгалыр кол демдектерин тодарадыры. Оларны аңгы-аңгы домак кежигүннери кылдыр ажыглаары.
Аттыг чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры.
Чугаа болгаш чечен чогаал, албан-херек, эртем стильдеринге аттыг чугаа кезектерин ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Бодунуң ада-өгбезиниң үк-төөгүзүнге болгаш адын кым, чүге ынчаар адаанының, төрүттүнген чериниң дугайында кыска шинчилелдеринге даянып, «Бодум дугайында» деп темага чогаадыг-тоожуушкунну бижири.

Кылыг сөзү, аңаа хамаарышкан орфография болгаш чугаа культуразы

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Кылыг сөзүнүң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг ролю. Кылыг сөстөриниң тургустунары.
Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери (залог, вид болгаш болур-болбас хевирлери), оларның кожумактарын шын бижири.
Причастиелер. Деепричастиелер. Причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижик демдектери.
Наклонение, ооң хевирлери. Болуушкун наклонениезиниң үелери.
Кылыг сөстөриниң сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.
2. Кылыг сөстөриниң утказын, кол морфологтуг демдектерин, синтаксистиг ролюн тодарадыры. Кылыг сөзүнүң хевирлерин чугаага ажыглаары.
Кылыг сөстөриниң долу морфологтуг сайгарылгазын кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Албан-херек бижиктериниң чижектерин сайгарары.
Көдээ ажил-агый талазы-биле мурнакчы ажилчын кижиден интервью алыры.

Наречие, аңаа хамаарышкан орфография, чугаа культуразы

1. Наречиениң грамматиктиг утказы, синтаксистиг ролю. Наречиелерниң уткалыг бөлүктери болгаш оларның тургустунары. Наречиелерни шын бижири.
2. Наречиелерниң утказын, морфологтуг демдектерин тодарадыры.
Наречиелерниң домакка ролюн сайгарары.
Наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.

Ат орну, аңаа хамаарышкан орфография болгаш чугаа культуразы

1. Ат орнунуң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери болгаш синтаксистиг ролю. Ат оруннарының бөлүктери, оларны шын бижири.

2. Ат оруннарының утказын болгаш морфологтуг демдектерин тодарадыры. Домакка чаңгыс ол сөстү катаптавазы-биле ат оруннарын ажыглаары. Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазын кылыры.

Дузалал чугаа кезектери

1. Дузалал чугаа кезектериниң дугайында ниити билиг. Эдеринчилер болгаш дузалал аттар. Эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр. Артынчылар. Дузалал чугаа кезектериниң шын бижилгези.
2. Эдеринчилерниң, эвилелдерниң, артынчыларның утказын болгаш грамматиктиг демдектерин тодарадыры. Янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээри.
Биле деп сөстү эвилел азы эдеринчи кылдыр ажыглаары.
Артынчыларлыг домактарны аянныг номчуп билири.
Артынчыларны чугаалажыр болгаш чечен чогаал стильдеринге ажыглаанын хайгаараары.

Аян сөзү, аңаа хамаарышкан орфография

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Аян (алгы) сөстөриниң дугайында билиг. Аян сөстөриниң бөлүктөри, онзагайы, оларны шын бижиири. Аян сөстөринге бижик демдектерин салыры. Өттүнүг сөстөр. Өттүнүг сөстөрниң шын бижилгези.
2. Аян сөстөрүн, өттүнүг сөстөрүн чугаа болгаш чечен чогаал стильдеринге ажыглаанын хайгаараары.
Аян сөстөри кирген домактарны аянныг номчууру.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Наречие, ат орну болгаш дузалал чугаа кезектери, аян сөстөрүн ажыглавышаан, «Төрээн дылымның ужур-дузазын медегереп билгеним» деп темага кыска очерк бижиири.

Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдерин түңнээри (1 шак)

**10-гу класстың тыва дыл кичээлдериниң календарь-тематиктиг планы.
Өөредилге планы-биле шупту- 68 шак, неделяда- 2 шак.**

Программазы: Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы

Ному: Тыва дыл 10-11кл, Кызыл-2023ч.

Авторлары: Е.М.Куулар, Н.Д. Сувандии, С.Э. Лопсан

№	Кичээлдиң темазы	Шагы	Ай, хүнү	
			План	Факт
Дыл дугайында ниити билиглер				
1	Дыл болгаш ниитилел. Дыл болгаш культура	1		
2	Турк дылдарның аразында тыва дылдың туружу.	1		
3	Эртенги турк руниктиг бижиктиң тураскаалдары.	1		
4	Тыва дылдың ажыглаттынып турар хевирлери			
Фонетика.Орфоэпия. Орфография				
5	Фонетика, графика	1		
6	Ажык үннерниң өскерлишишкиннери	1		
7	Ажык эвес үннерниң өскерлишишкиннери	1		
8	Слог. Тыва дылда ударение	1		
9	Шын адалганың нормалары	1		
10	Тыва орфографияның принциптери	1		
Лексика болгаш фразеология				
11	Тыва дылдың сөс курлавыры			
12	Сөс болгаш ооң уткалары	1		
13	Лексиканың тывылган угу. Тыва дылдың лексиказының ажыглалы.	1		
14	Тыва ономастика	1		
15	Тыва лексикография	1		
16	Фразеология	1		
Морфемика болгаш сөс чогаадылгазы				
17	Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы	1		
18	Сөс чогаадыр аргалар. Лексика-семантиктиг арга.	1		
19	Морфологтуг арга.	1		
20	Синтаксистиг арга	1		
21	Морфолог-синтаксистиг арга	1		
22	Аббревиация болгаш калька аргазы	1		
23	Конверсия болгаш изоляция аргалары			
Морфология				
24	Чугаа кезектерин бөлүктээри	1		
25	Тускай чугаа кезектериниң грамматиктиг уткалары, грамматиктиг хевирлери	1		
26	Тускай чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелери	1		
27	Дузалаал чугаа кезектери	1		

28	Морфологияга ниити катаптаашкын	1		
Чугаа. Чугааның стили				
29	Дыл болгаш чугаа. Чугааның хевирлери	1		
30	Харылзажылганың хевирлери	1		
31	Чугааның аңгы-аңгы байдалдары	1		
32	Функционалдыг стильдер	1		
33	Сөзүглелдин стили	1		
34	Сөзүглелди чаартыры	1		
35	Хыналда ажыл. Фонетика. Графика.	1		
36	Хыналда диктант.	1		
37	Частырыглар-биле ажыл			
Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы				
32	Сөстөрнүң уткалыг кезектери. Кожумактарның вариантылыг болуру.	1		
33	Дөс дугайында билиг	1		
34	Хевир тургузар кожумактар. Өскертилге кожумактары.	1		
35	Өскертилге кожумактары.	1		
36	Хыналда ажыл. Сөс тургузуунга.	1		
Сөс чогаадылгасы				
37	Морфологтуг арга.	1		
38	Синтаксистиг арга.	1		
39	Хурааңгайлаашкын аргасы	1		
40	Сөс чогаадылгасынга катаптаашкын.	1		
Грамматика. Морфология				
41	Чугаа кезектери. Тускай чугаа кезектери. Чүве ады. Чүве адының бичеледир-чассыдар хевирлери.	1		
42	Чүве адының өскерлир хевирлери.	1		
43	Хыналда ажыл. Чүве адынга.	1		
44	Демдек ады	1		
45	Сан ады	1		
46	Тускай чугаа кезектеринге катаптаашкын: Демдек ады. Сан ады.	1		
47	Кылыг сөзү.	1		
48	Кылыг сөзүнүң залогтары.	1		
49	Кылыг сөзүнүң видтери.	1		
50	Причастиелер.	1		
51	Деепричастиелер.	1		
52	Деепричастиелерге хыналда ажыл.	1		
53	Эдертиг	1		
54	Эдертиг	1		
55	Наклонениелер.	1		
56	Болуушкун наклонениези. Үелер.	1		
57	Болуушкун наклонениезинге катаптаашкын.	1		
58	Дужаал наклонениези. Чөпшээрел наклонениези.	1		
59	Даар наклонение. Кызыгаарлаар наклонение.	1		

60	Кылыг сөзүңгө катаптаашкын.	1		
61	Наклонениелерге хыналда ажыл.	1		
62	Наречие	1		
63	Ат орну	1		
64	Наречиеге, ат оруннарынга катаптаашкын.	1		
65	Дузалал чугаа кезектери. Эдеринчилер болгаш дузалал аттар.	1		
66	Эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр.	1		
67	Артынчылар.	1		
68	Дузалал чугаа кезектеринге хыналда ажыл.	1		

**11-ги класстың тыва дыл кичээлдериниң календарь-тематиктиг планы.
Өөрөдилге планы-биле шупту-68 шак, неделяда-2 шак**

Программазы: Ниити өөрөдилге черлеринге ортумак долу ниити өөрөдилгениң тыва
дылга чижек ажылчын программазы, 2023ч.

Ному: Тыва дыл 10-11 кл, Кызыл-2023ч.

Авторлары: Е.М.Куулар, Н.Д. Сувандии, С.Э. Лопсан

№	Кичээлдиң темазы	Шагы	Ай, хүнү	
			План	Факт
Синтаксис болгаш пунктуация				
1	Синтаксис болгаш пунктуацияның кол билиглери	1		
2	Сөс каттыжышышыны	1		
3	Синтаксистиг харылзаалар	1		
4	Домак, ооң чугула шынарлары	1		
5	Домакта сөстерниң туружу	1		
6	Бөдүүн домактар	1		
7	Домактың тускайлаан кежигүннери	1		
8	Чагырышпаан нарын домак	1		
9	Чагырышкан нарын домак	1		
10	Нарын синтаксистиг конструкция	1		
11	Хыналда диктант.	1		
12	Дорт болгаш доора чугаа	1		
Стилистика				
13	Эртем стили	1		
14	Албан-херек стили	1		
15	Албан-херек бижиктери	1		
16	Резюме	1		
17	Парлалга стили, ооң хевирлери	1		
18	ЧС Чогаадыг: Баглааш-ыдыктыг эдилел	1		
19	Частырыглар-биле ажыл	1		
20	Парлалга стилиниң сайгарылгалыг жанрлары	1		
21	Парлалга стилиниң медээ дамчыдар жанрлары	1		
22	Аас чугаа стили	1		
23	Чечен чогаал стили	1		
24	Хыналда диктант.	1		
25	<u>Уран чечен аргалар</u>	1		
25	Стилистиктиг фигуралар	1		
27	Аас чогаалының дылы	1		
Чугаа культуразы				
28	Чугаа культуразы – лингвистиканың бир адыры	1		
29	Хыналда диктант. Өг дүндүүнче	1		
30	Частырыглар-биле ажыл	1		
31	Чугаа культуразының кол талалары	1		

32	Дылдың нормалары болгаш хүлээлгелери	1		
33	Тыва литературлуг дылдың нормалары	1		
34	Стилистиктиг нормалар	1		
35	Аас болгаш бижимел чугаа культуразы	1		
35	Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри	1		
36	Хөй улус мурнунга чүве чугаалаарының культуразы	1		
37	Чугаа этикеди	1		
38	Албан ёзу-биле харылзажырының культуразы	1		
39	Мержилгелер-биле ажыл	1		
40	Сөзүглел-биле ажыл "Куу"	1		
40	Чагырышкан нарын домактың янзыларынга хыналда ажыл	1		
41	Нарын синтаксистиг конструкция	1		
42	Нарын синтаксистиг конструкция	1		
43	Нарын синтаксистиг конструкция тургузуу, кезектериниң аразында харылзаазы	1		
44	Нарын синтаксистиг конструкцияга бижик демдектерин салыры	1		
45	Мониторинг-хыналда. Грамматиктиг сайгарылгалар.	1		
46	ЧС.Чогаадыг "Кижиниң назыны харааданчыг кыска"	1		
47	Частырыглар-биле ажыл	1		
48	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар: дорт чугаа, доора чугаа, авторнуң сөзү	1		
49	Диалогка бижик демдектерин салыры	1		
50	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар: цитата, диалог, монолог	1		
51	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларга бижик демдектерин салыры	1		
52	Пунктуация	1		
53	Эдертиг Тооруктаанывыс	1		
54	Частырыглар-биле ажыл.	1		
Сөзүглел				
55	Сөзүглел. Сөзүглел дугайында билиг.	1		
56	Сөзүглел-биле ажыл "Үер"	1		
57	Абзац	1		
58	Бижимел чугааның янзылары: тоожуушкун, чурумал, угаап бодаашкын	1		
59	Тезис, конспект, реферат, аннотация, рецензия	1		
60	Чугааның стильдери. Албан-херек бижиктери	1		
62	Албан-херек бижиктери: хол үжүү, билдириишкин.	1		
63	Справка, тайылбыр, албан-херек бижии, илеткел бижик.	1		
64	Шынзылганы бижиириниң негелделери	1		
65	Протокол бижиириниң чуруму	1		
66	ЧС Чогаадыг: Тыва дылдың сөөлгү үеде байдалы	1		
67	Частырыглар-биле ажыл	1		

68	Хыналда диктант.	1		
----	------------------	---	--	--